

ਅਲੋਚਨਾ

ਪਟਿਆਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅੰਕ ਨੰਬਰ ੧

ਜੁਲਾਈ, ੧੯੫੭

ਪੰਜਾਬੀ
ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ
ਭਿਆਣ

ਆਲੋਚਨਾ

ਸੰਪਾਦਕ ਮੰਡਲ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ,
ਪ੍ਰਿੰ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ 'ਤਾਲਿਬ',
ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਜਿਲਦ ੨]

ਜੁਲਾਈ ੧੯੮੭

[ਅੰਕ ੫

ਲੇਖ-ਸੂਚੀ

ਨੰ:		ਪੰਨਾ
੧.	ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ	ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ੧
੨.	ਹਾਸਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ	ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ 'ਪਦਮ' ੧੩
੩.	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਭੁਲੇਖੇ ਤੇ ਘਾਟੇ	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ੨੭
੪.	ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ	ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਨਾਤ ਆਹੂਜਾ ੭੮

ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ,
ਕਚਹਿਰੀ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ ਦਫਤਰ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਪਪਪ ਐਲ.
ਮਾਡਲ ਟਾਉਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ।

ਵਚਨਾਰੰਭ

ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੫੭ ਅੰਕ ਆਪ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਾਂ 'ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅੰਕ ੧' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਸਾਰੇ ਲੇਖ (ਸਿਵਾਇ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਸਨ। ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਵਾੜ੍ਹੇ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਭਾਸ਼ਣ, ਵਾਰਸ਼ਕ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਪਾਸ ਹੋਏ ਮਤੇ ਤੇ ਹੋਰ ਹਾਲ ਦੇਈਏ, ਪਰ ਪਾਠਕਾਂ ਵਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹ ਮੰਗ ਆਉਣ ਤੇ ਕਿ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਲੇਖ ਪਹਿਲਾਂ ਛਾਪ ਦਿਤੇ ਜਾਣ, ਅਸਾਂ ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਲੇਖ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਲੇਖ ਇੰਨੇ ਲੰਮੇ ਸਨ ਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇੰਨਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਪਾਠਕ ਸੱਜਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਕੋਈ ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਤੇ ਟੀਕਾ-ਟਿਪਣੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਨੁਕਤੇ ਨਾਲ ਮਤ-ਭੇਦ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਅਕਾਡਮੀ ਦੇ ਪਤੇ ਤੇ ਲਿਖ ਭੇਜੇ, ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਛਾਪਾਂਗੇ।

ਸਾਡਾ ਅਗਲਾ ਨੰਬਰ 'ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅੰਕ ੨' ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਭਾਸ਼ਣ, ਰਿਪੋਰਟ, ਪਾਸ ਹੋਏ ਮਤੇ, ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਲੇਖ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਲੇਖਾਂ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਆਦਿਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਸ ਹੈ ਸਭ ਪਾਠਕ ਸਹਯੋਗ ਦੇ ਕੇ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣਗੇ।

ਸਕੱਤ੍ਰ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ

(੬੩੨ A. D. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ)

(ਲੜੀ ਜੋੜਨ ਲਈ ਵੇਖੋ ਅਪਰੈਲ ੧੯੫੭ ਦਾ ਪਰਚਾ)

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਗਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਨਿਖੇੜੇ ਹਨ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸਤਲੁਜ ਨਹੀਂ ਟਪੇ ਤੇ ਅਰਬ ਫਾਤਿਹ ਵੀ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਅਗਾਹਾਂ ਨਹੀਂ ਵਧੇ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਪੈਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧੂਰਤੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਇਆ। ਦੂਜੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਹੀ ਛਾਂਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਦਖਣ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਅਖੌਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਅਭੋਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੋ ਗਇਆ ਹੋਵੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਛੁਟ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਉਂ ਹੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਅਜੇਹਾ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸਿਉਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸੀਲੇ ਰਾਹੀਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਤੀਜੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਕਰਕੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦ ਈਰਾਨੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ੧੦੦੦ ਸੰਨ ਈਸਵੀ ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਹੀ ਮੁਸਲਸਲ ਨਹੀਂ। ਗੁਪਤਾ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਰਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਗੁੰਮ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਅੰਧ ਕਾਲ (Dark age) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੇਲਾਂ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਦੋਂ ਪੂਰੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਲਭਦੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ

ਬੋਲੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਕਿਥੋਂ ਲਭੇ। ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਤਾਰੀਖੀ ਮਸਾਲਾ ਬੋੜਾ ਬਹੁਤ ਯੂਨਾਨੀ, ਈਰਾਨੀ, ਚੀਨੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਇਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੂਸਾ ਦੇ ਈਲਾ-ਮੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਸਿੰਧ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਅਟਿਕਵਾਂ ਜਿਹਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਕਿਆਨੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਾਈਰਸ (Cyrus) ਨੇ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਠੀਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਈਰਾਨੀ ਤਸੱਲੁਤਦਾਰਾ ਗੁਸ਼ਤਾਸਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ੫੧੬ ਈ: ਪੂ: ਤੋਂ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ। ਦਾਰਾ ਦੇ ਪੁਤਰ ਜ਼ਰਕਸੀਸ (Xerxes ੪੮੬-੪੬੫ B.C.) ਦੇ ਯੂਨਾਨ ਤੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਦਸਤੇ ਵੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਸੂਤੀ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਲਬੂਸ ਸਨ। ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸ਼ੋਰ ਗਈ ਉਹ ਕਪਾਹ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਾਚੀਨ

ਰੂਪ ਕਰਪਾਸੋਸ - **Κάρπασος** (Karpasos), ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਪਾਸ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਪਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਪਾਹ cf. ਫਾਰਸੀ **کریاس** = ਕੁੰ, ਰੂੰ ਦਾ ਕਪੜਾ, ਅਰਬੀ **كرباس** ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਰਬੀ ਵਿਚ **فعلان** ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ] ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਯੂਨਾਨੀ ਰੀਕਾਰਡ ਵਿਚੋਂ ਲਭ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ੩੨੨ ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਗਲੇ ਭੂਵ ਕੁ ਸੌ ਸਾਲ ਲਈ ਮਗਧ ਦੇ ਮੌਰੀਆ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਇਆ। ੧੯੦ ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ-ਬਾਖਤਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਯੂਥੀਡੀਮਸ (Sathydemus) ਦੇ ਪੁਤਰ ਡੀਮੀਟਰੀ-ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਡੀਮੀਟਰੀਉਸ (Demetrios) ਨੂੰ ੧੭੫ ਈ. ਪੂ. ਯੂਕ੍ਰੇਟਾਈਡੀਜ਼ (Sukratides) ਨੇ ਹਾਰ ਦਿਤੀ ਪਰ ਆਪ ੧੫੬ ਈ: ਪੂ: ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਅਪਾਲੋਡੂਟਸ ਦੇ ਹਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਇਆ। ਯੂਕ੍ਰੇਟਾਈਡੀਜ਼ ਦੇ ਸੱਜਣ ਮਨਿੰਦਰ (Menander) ਸ਼ਾਹ ਕਾਬੁਲ ਨੇ ੧੫੫ ਈ: ਪੂ: ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਥਰਾਂ ਤਕ ਲੁਟਦਾ ਚਲਾ ਗਇਆ। ਹੇਲੀਉਕਲੀਜ਼ (Heliokles), ਯੂਕ੍ਰੇਟਾਈਡੀਜ਼ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁਤਰ, ਬਾਖਤਰ ਦਾ ਆਖਰੀ ਯੂਨਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਸ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਭਰਾ ਦਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਸਟਰੈਟੋ (Strato) ਪਹਿਲਾ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕਾਬਿਜ਼ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਸਟਰੈਟੋ ਦੇ ਪੌਤ੍ਰੇ ਲਟਰੈਟੋ ਦੂਜੇ ਫਿਲੋਪੇਟਰ (Philopater) ਨੂੰ

ਸਕਾਂ ਨੇ ਟੈਕਸਿਲਾ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਬੇਦਖਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਸਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੂਚੀਆਂ ਨੇ ਬਾਖਤਰ 'ਚੋਂ ੧੬੦ ਈ.ਪੂ. ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਤਰ ਪਛਮੀ ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਟੈਕਸਿਲਾ ਤੇ ਮਥਰਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਕੇ 'ਸਤਰਪ' ਦੇ ਲਕਬ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਇਕ ਸਦੀ ਤਕ ਪਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਇਬਾਂ ਵਜੋਂ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਹਿੰਦੀ ਪਾਰਥੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਉਸ (Moues) (੧੨੮-੧੦ ਈ: ਪੂ: ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ ।

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਅਜੀਸ (Azes) ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਅਜੀਲੀਸਸ (Azilises) ਤੇ ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਅਜੀਲੀਸਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਅਜੀਸ ਦੂਜਾ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਾ । ਗੰਡੋਫਰੀਸ (Gandophares) ੬੦-੨੦ ਈ. ਪੂ. ਅਜੀਸ ਦੂਜੇ ਦਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਸੀ । ਗੰਡੋਫਰੀਸ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ । ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਅਬਦਗਸੀਸ (Abdagases) ਦੇ ਹੱਥੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਤੇ ਕੰਧਾਰ ਅਰਥੰਗੀਸ (Orthanges) ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ । ਇਸੇ ਸਮੇਂ ੫੦ ਈ: ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕੁਸਨ ਬੁਚੀ ਕਡਫਾਈਸੀਸ (Kadphises) ਦੂਜੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਇਆ ।

ਗੋਇਆ ੧੯੦ ਈ: ਪੂ. ਵਿਚ ਡੀਮੀਟਰਿਉਸ (Demetrios) ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੨੦ ਈ: ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਕਾਣੁਲ ਹਰਮੀਆਸ (Hermaios) ਦੇ ਕੁਸ਼ਾਨਾਂ ਹਥੋਂ ਭਾਜ ਖਾ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਮੇਤ ਲਗ ਭਗ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ । ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਸੀਲੋਕਸ ਨਿਕਾਟੋਰ (Seleukos Nicator) ਨੇ ੩੦੫ ਈ: ਪੂ: ਵਿਚ ਕੀਤਾ । ਦੂਜਾ ੨੦੫ ਈ: ਪੂ: ਵਿਚ ਸੀਲੋਕਸ ਵੰਸ਼ੀ ਐਂਟੀਔਕਸ ਮਹਾਨ (Antiochs, the Great) ਨੇ । ਤੀਜਾ ੧੯੦ ਈ: ਪੂ: ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਜੁਆਈ ਡੀਮੀਟਰਿਉਸ ਨੇ । ਫੇਰ ੧੭੫ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਯੂਕ੍ਰੇਟਾਈਡੀਜ਼ ਨੇ । ਫੇਰ ੧੫੫ ਈ: ਪੂ: ਵਿਚ ਮਨਿੰਦਰ ਨੇ । ਇਸ ਪਿਛੋਂ ੧੩੬ ਈ: ਪੂ: ਵਿਚ ਪਾਰਥੀ ਵੰਸ਼ੀ ਮਿਥਰਾਡੇਟੀਜ਼ ਪਹਿਲੇ (Mithradates I) ਨੇ ਤੇ ਫੇਰ ੧੨੩ ਈ: ਪੂ: ਵਿਚ ਮਿਥਰਾਡੇਟੀਜ਼ ਦੂਜੇ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸਕਾਂ ਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਹੋਏ ।

ਇਸ ਅਫਰਾ ਤਫਰੀ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰੀ ਬੋਲੀ ਯੂਨਾਨੀ ਪਰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਯੂਨਾਨੀ ਤੋਂ ਉੱਕੀ ਕੋਰੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਕਿਆਂ ਉਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਹਰਫ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਰਾਚੀਨ ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਰੀਕਾਹਡ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਰਿਅਨ (Arrain), ਕਟੀਸੀਅਸ (Ctesias) ਹੀਰੋਡੋਟਸ, (Herodotus) ਕਰਟੀਅਸ (Curtius) ਆਦਿ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਰ ਸਥਨੀਜ਼ ਜਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ: ਪੂ: ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਟੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੁਰਾਣੀ ਇੰਡੋਏਰੀਅਨ ਦੀ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਗਇਆ, ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹਨ।

(ੳ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ :-

*ਹਾਈਡਸਤੀਜ (Hydaspes, Hudaspis ਜਾਂ Bidastes) [ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਰਸ਼ਟ: ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਯ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਯਯਸ, ਯਯਸਿ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਬ, ਵਿਅਤ, ਬਿਹਤ, ਵਿਹਤ; ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ ۱۰۱] ਜਿਹਲਮ ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਰਣ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਦਾ ਹੈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਿਆਏ ਜਿਹਲਮ ਆਖਣ ਲਗ ਪਏ ਪਰ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਬੁਢੇ ਬੁਢੇ ਆਦਮੀ ਅੱਜ ਵੀ ਜਿਹਲਮ ਨਦੀ ਨੂੰ 'ਬਦਸਤਾ ਮਾਤਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

† ਅਕੇਸਨੀਜ਼ (Akesines, Acesines) [ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਕਸ਼ਿਨਿ = ਬੰਨਾ]

‡ ਸੰਦ੍ਰਾਫਾਗਸ (Sandraphagos) [ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਚਨ੍ਦ੍ਰਮਾਗਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਚਨ੍ਦ੍ਰਹ, ਚਿਨਾ, ਚਨਾਹ, ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਨਾ ਉਰਦੂ چناب]

‡ ਹਾਈਡਰੋਟੀਜ਼ Hydroates, Hudroates) [ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਫ਼ਰਾਕਤੀ > ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਵੀ; ਮਸਊਦੀ ੯੧੬ ਈ. الراند]

* Major Raverty : The Mihran of Sindh & its Tributaries Geographical & Historical study J.A.S. B. 1892 Part I Page 52, 336.

† Ibid 52, 336

‡ Ibid 71, 352

* ਹਾਈਫੇਸਿਸ Hyphasis, Huphasis) [ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਪਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਸ; ਵਿਆਹ>ਫਾਰਸੀ ਸਟਰੈਬੋ 'ਹਾਈ ਪੇਫਸ']

† ਹੈਸੀਡਰੋਸ (Hesidros, Hatrodru) [ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਤਰੁ> ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਤਲੁਜ ਮੇਜਰ ਰੇਵਰਟੀ ਨੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਸੁਤਲਜ, ਸੁਤਲਾਜ ਅਤੇ ਸੁਤਲਾਜ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇੰਡਸ (Indus) [ਫ: ਹਿੰਦ ਸੰਸ. ਸਿੰਧੁ=ਨਦੀ; ਪੰਜਾਬੀ ਅਟਕ।

(ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜੋ ਦਸੌਰ ਘਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

‡ ਮਾਲਾਬਥਰੋਨ (Malabathron) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਸਾਲਪਰੰਸ = ਤੇਜਪਾਤ ਦੂਜੇ ਲੰਮੇ ਸ਼ਬਦਾਂਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪੈਣ ਕਾਰਣ ਮੁਢਲਾ 'ਰ' ਬੜ ਗਇਆ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਤਰ ਦਾ ਧਰ ਬਣ ਗਇਆ।

ਨਾਰਡਸ (Nardos) [>ਲਾਤੀ. (Nardus)>ਪੁ. ਫ੍ਰੈ. (Narde) ਮਧ. ਅੰਗ੍ਰੇ. (Narde) ਅੰਗ੍ਰੇ. (Nard ਜਾਂ Spike Nard=ਜਟਾ ਮਾਂਸੀ, ਬਾਲਫੜ, ਸੁੰਬਲ ਹਿੰਦੀ, ਇਬ. Nered>ਅਰ. نردون ਯੂਨ. (Nardos) <ਸੰਸ. (ਜਲਦ) ਜੋ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਉਚਾਰਨ ਅਨੁਸਾਰ (ਜਰਫ:, ਜਾਰਫ:) ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੇ ਸੀਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਹ ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੜੀ ਔਖ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਫੌਜ ਦੇ ਮੋਦੀ, ਫਨੀਕੀ ਜੋ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੁੱਠ ਮੱਕੀ (Myrrh) ਤੇ ਸੁੰਬਲ (Nard) ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਣਾਂ ਮੂੰਹ ਏਥੇ ਉਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਇਕਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਸਨ।**

ਮੁਸਕੋਸ (Moskos, Moschos) [>ਮਧ. ਲਾਤੀ. (Moschus) >Low Latin (Muscus) >ਪੁਹਾ. ਫ੍ਰੈ. (Musc)>ਅੰਗ੍ਰੇ. (Musk); ਸੰਸ. ਸੁਸ਼ਕ=ਅੰਡਕੋਸ਼ ਦੀ ਬੈਲੀ>ਸੂਧ=ਚੂਹਾ ਦਾ ਲਘੁਤਾ ਵਾਚੀ; ਫਾਰਸੀ مسك ਅਰਬੀ مسك ; ਅਧੁ. ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਕ=ਬਦਬੂ, ਬੁ।

(ਬ) ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਰੀਕਾਰਡ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਇਹ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ

* Ibid 90, 371 † Ibid 391, 418

‡ Rossary of Indology Part I Page 28.

** Sykes : History of Persia Part I Page 276.

ਨਾਂ ਹਨ :-ਬ੍ਰਾਖਮਾਨੋਈ (Brakhmanoi) <ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜ਼ਰਥੋਈ (Xathroi Ksathroi)<ਕ੍ਰਿਯ; ਔਕਸੀਡ੍ਰਾਕਾਈ (Oxydrakai, Oksudrakai) <ਕ੍ਰੁਕ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ii, 187, VI 2106); ਮਲੋਈ Malloi<ਸਾਲਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਸੂਦਰਕ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਸੂਦਰਕ ਕੋਰੂਆਂ ਵਲ ਸਨ, ਮਲੋਈ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਸੰਗਿਆ ਬਣਦੀ ਹੈ ਮਲੋਈ ਸਬਾਨ—ਮੁਲਤਾਨ); ਗਲਾਕਨਕੋਈ Glaukankoi ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਪੋਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਸੀ); ਅਡਰਾਸਟਾਈ (Adraistai) ਅਰਸਟਾਈ ਦੀ ਥਾਂ <ਸੰਸ. ਐਰਿਥ ਇਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਜ ਰਾਵੀ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ ਸੀ); ਸਬੂਈ (Siboi ਬਾਰ ਦੀ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਕੌਮ ਸੀ); ਅਗਲਸੋਈ (Agalassoï, ? Agsinai ? <ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਆਗਸੇਨਿਕ<ਆਗਸੇਨ ਜਨਮੇਝਾ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸਬਰ ਸੀ (Sabarcde, ਜੰਬਸਟਈ (Sambastai), ਮਸਾਨੋਈ ਜਾਂ ਮਸਿਕਨੋਈ Massanoi, Mausiknoi=ਸੁਚੁਕਾਯ=ਮੁਚੇ ਕੰਨਾਂ ਵਾਲਾ ਔਸਾਡੋਈ (Ossadioi) ਅਤੇ ਸੋਡਰਈ (Soddrai) ਇਹ ਕਬੀਲੇ ਉਤਰੀ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਵਸਦੇ ਸਨ; ਅਸਕਨੋਈ (Assakenoi ਇਹ ਲੋਕ ਮਾਲਾਕੰਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ)। ਪ੍ਰਾਸੀਓਈ (Prasioi <ਪ੍ਰਚਯ ਪੂਰਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ)।†

(ਸ) ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸਿਕੰਦਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ :

ਮਸੱਗਾ (Massaga ਦਗਮਾਲਾਕੰਦ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ); ਉਹਿੰਦ (ਅਟਕਦੇ ਕੰਢੇ ਦਾ ਪਰਸਿਧ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਮਹਮੂਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ); ਟੈਕਸਿਲਾ (ਪਾਲੀ, ਟਕੱਸਿਲਾ, ਸੰਸ. ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਅੰਛੀ ਦਾ ਰਾਜ ਨਗਰ); ਡਰਟਾ (Dyrta ਭਿੰਬਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ); ਆਰਨੋਸ Aornos ਸਵਾਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ); ਗੰਡਰਸ (Gandarī ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਜੋ ਪੋਰਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਪੋਰਸ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ); ਪਮਪੂਮ (ਜ ਅਡਰਾਸਟਾਈ ਕੌਮ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ ਵਸਦਾ ਸੀ); ਸੰਗਲਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਸੀ ਇਥੇ ਕਬੋਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਿਤਰ ਮਿਲ ਕੇ ਸਿਕੰਦਰ ਵਿਰੁਧ ਲੜੇ ਸਨ); ਪਟਾਲਾ (Patalene ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਵਸਦੇ ਹਨ); ਸੰਦਮਨ (ਸੰਬਾਸ ਦਾ ਰਾਜ ਨਗਰ ਜੋ ਗਾਲਬਨ ਅਸੀਵਾਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ

† The Rosary of Indology Part I Page 28.

ਕਰਾਚੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ); ਗੋਰੀਅਸ (Gowraios ਪੰਜਕੋੜੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ) ।

(ਹ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇਸੀ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ :

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਭੀ (Omphis), ਪੋਰਸ (Porus), ਸਸੀਕੋਟਸ
ਸ਼ਾਸਿਗੁਪਤ ਜੋ ਬਾਖਤਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਰਸਾਲੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ
ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਇਆ ਸੀ): ਸਾਂਡਰਕੋਟਸ Sandrakoptos,
Sandrakottos ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ); ਅਤੇ ਸੋਫਾਈਟੀਜ਼ (Sophytes
= ਸੰਸ. ਸੁਭੁਤੀ ਜੋ ਭੇਰਾ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ), ਤਾਂ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਨਾਂ ਹਨ । ਪਰ ਕੁਝ
ਅਣਪਛਾਤੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ : ਅਬੀਸਰੀਜ਼ (Abisares) ਜੋ ਪੋਰਸ ਦੇ ਰਾਜ
ਲਾਗੇ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ); ਕਥੋਈ (Kathoiōi
ਸਰਦਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰਾਵੀ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ ਸੀ); ਆਰਸਕੋਜ਼ Arsokes
ਜ਼ਿਲਾ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਫਾਰਸੀ ਜਿਹਾ ਹੈ ।
ਸਮਿਥ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਰਨਾ ਉਹੀ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦਸਿਆ ਹੈ); ਸੰਬਾਸ Sambas
ਰਾਜ ਨਗਰ ਸੰਦਮਨ ਸੀ), ਮੌਸੀਕਨਾਸ Mausī Knos, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ
ਅਰੂਰ ਜਾਂ ਰੁਹੜੀ ਸੱਖਰ ਸੀ); ਆਕਸੀਕਨੋਸ (Oxi Knos ਪ੍ਰਸਟੀ ਕੋਮ ਦਾ
ਸਰਦਾਰ ਜੋ ਸਿੰਧ ਦੇ ਇਕ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹੁਕਮਰਾਨ ਸੀ । ਸੁਫਾਗਸਨ (ਸੁਮਾਗਸੇਨ
ਜੋ ਐਂਟੀਓਕਸ ਮਹਾਨ ਨਾਲ ਲੜਿਆ) ਆਦਿ ।*

ਸੰਨ ੨੦ ਈ: ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੨੨੫ ਈ: ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਕੁਸ਼ਾਨ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ
ਰਹਿਆ । ਇਸ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਕਡਫਾਈ ਸਸ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ੨੦-੫੫ ਈ: ਤਕ,
ਕਡਫਾਈ ਸਸ ਦੂਜੇ ਨੇ ੫੫-੭੮ ਈ: ਤਕ, ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੇ ੭੮-੧੨੩ ਈ: ਤਕ,
ਹੈਸ਼ਕ ਨੇ ੧੨੪-੧੪੦ ਈ: ਤਕ, ਵਾਸਦੇਵ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ੧੪੦-੧੭੮ ਅਤੇ ਕਨਿਸ਼ਕ
ਦੂਜੇ, ਵਾਸਦੇਵ ਦੂਜੇ ਤੇ ਹੈਸ਼ਕ ਦੂਜੇ ਆਦਿ ਨੇ ੧੭੮-੨੨੫ ਈ : ਤਕ ਰਾਜ
ਕੀਤਾ । ਕੁਸ਼ਾਨ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਿਕਿਆਂ ਉਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਹਰਫ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਹਨ
ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੱਗ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨ-ਗਾਹ ਦੀ ਤਸਵੀਰ, ਸਾਸਾਨੀ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਰਗੀ
ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਜੀ
ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਿੰਧਾ ਸੰਬੰਧ ਈਰਾਨ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਇਆ
ਸੀ । ਕੁਸ਼ਾਨ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਈਰਾਨੀ ਰਾਜ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

* Vide Smith's Article "The Position of the Autonomous Tribes of the Panjab Conquered by Alexander, the Great published in J.R.A. 5 Oct. 1803.

ਪਾਰਬੀ, ਕੁਸ਼ਾਨ ਤੇ ਅੰਧਰਾ ਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਇਕੋ ਸਾਲ ਹੋਇਆ। ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਾਸਾਨੀ ਹਮਲੇ ਨੇ, ਜੋ ਗਾਲਬਨ ਸੀਸਤਾਨ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੁਸ਼ਾਨ ਰਾਜ ਮੁਕਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਸਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਯੁਵ-ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ 'ਕੁਸ਼ਾਨ ਸਾਹ' ਅਤੇ 'ਸਗਾਂ ਸ਼ਾਹ' ਦੇ ਲਕਬ ਨਾਲ ਨਵਾਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਯੁਵਰਾਜ ਨੂੰ ਐਡਵਰਡ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ (੧੩੦੧ ਈ:) ਤੋਂ ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਵੇਲਜ਼ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।*

ਡਾ. ਸ਼ੁਨੀਤੀ ਕੁਮਾਰ ਚੈਟਰ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਨ ਈਸਵੀ ਦੀਆਂ ਆਰੰਭਕ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮਧ ਇੰਡੋਏਰੀਅਨ (ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ) ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਉਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਉਪਬੋਲੀ ਦਖਣ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਦਖਣੀ ਸੀਕਿਆਂਗ (ਚੀਨੀ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਲਭੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਆਰੀਆ ਬੋਲੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਮੌਲਕ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀਆਂ ਅਥਵਾ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪਰਬਲ ਹੈ। ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਉਚੇਚੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸੇਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪ ਭੇਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਆਰੰਭਕ ਈਸਵੀ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਇਸ ਉਪ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਤੇ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਮਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਲਭ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੀ ਚੀਨੀ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੁਹਿੰਮ, ਜੋ ੧੦੩ ਈ : ਵਿਚ ਸਰ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੇ ਸਿਲਸਲੇ ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੇ 'ਹਨ ਵੰਸ' ਦੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੁਤਰ ਵੀ ਯਰਗਮਾਲ (Hostage) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੈਦ ਰਖੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਯਰਗਮਾਲ ਨੂੰ ਸਰਦੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਅਸਥਾਨ 'ਚੀਨ ਪ੍ਰਭਕਤੀ' ਜੋ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਦਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵਾਕਿਆ ਸੀ, ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਚੀਨ ਪ੍ਰਭਕਤੀ ਜਾਂ ਚੀਨ ਭਕਸ਼ੀ ਜਾਂ ਚੀਨ ਭਿਕ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੇ ਠੀਕ ਉੱਚਾਰਨ ਨੂੰ ਵੈਟਰਸ (Watters) ਨੇ 'ਚੀਨਾ ਭਕਤੀ' ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲਭਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਵਾਨ ਜੋ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ

* Vide ਈਰਾਨ ਬ-ਅਹ ਦੇ ਸਾਸਾਨੀਆਂ ਪੰਨਾ ੨੯੫।

ਭਲਵਾਨ ਕਰਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪਹਿਲਵੀ ਜਾਂ ਪਾਰਬਵੀ ਅਸਲੇ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਬੀ ਰਾਜ ਬੀਰਾਨ ਵਿਚ ੨੫੦ ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੨੨੫ ਈ. ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਬੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਕਸ਼ਤਰਾਪ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸਤਰਪੀ ਤੇ ਮਥਰਾ ਤੇ ਟੈਕਸਿਲਾ ਦੀਆਂ ਸਤਰਪੀਆਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਸਕ ਸਕ ਜੋ ਪਾਰਬੀਆਂ ਦੇ ਜਾਤ ਭਾਈ ਸਨ ਕੋਈ ਇਕ ਸਦੀ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਮਥਰਾ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕੁਸ਼ਾਨ ਵੀ ਪਾਰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

੨੨੫ ਈ. ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਾਨ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਣ ਤੋਂ ੩੨੦ ਈ. ਵਿਚ ਗੁਪਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਕੋਈ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਰਕੇ ਹੀ ਗੁੰਮ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਈ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਰਜਵਾੜੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਈ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈਆਂ ਵਹਿਸ਼ੀ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਧ ਭਾਗ ਸ਼ਾਦਰਕ ਨਾਮੀ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ੩੩੦ ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੫੦੦ ਈ. ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਗੁਪਤਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ੫੦੦ ਈ. ਵਿਚ ਤੁਰਮਾਨ ਹੁੰਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਕਲ (ਸਿਆਲਕੋਟ) ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਖੁਦ ਕੋਈ ੫੧੦ ਈ. ਤਕ ਤੇ ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਮਿਹਰ ਗੁਲ ੫੨੮ ਤਕ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਲਾਦਤ ਤੇ ਬਸੂਧਰਮਣ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਹੁੰਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਫੇਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁੱਜਰ, ਜੱਟ ਆਦਿ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ, ਗੁਜਰਾਤ, ਗੁਜਰਖਾਂ ਗੁਜਰਵਾਲ ਆਦਿ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਝੰਡੇ ਗੱਡੇ। ੬੦੬ ਈ. ਤੋਂ ਥਾਨੇਸਰ ਉਤੇ ਰਾਜਾ ਹਰਸ਼ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਕੋਈ ੬੪੭ ਈ. ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਅਜੀਂ ਚੀਨੀ ਰੀਕਾਰਡ ਵਿਚੋਂ ਲਭ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਹੇਵਨ ਸਾਂਗ ੬੨੯-੬੩੫ ਤਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਸਫਰ-ਨਾਮੇ ਤੋਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਤਬੀਕ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਹੇਵਨ ਸਾਂਗ ਗੁੱਜਰ ਲਈ 'ਕਿਉ ਜੋਲੂ' [>ਸੰਸ. ਗੁਜ਼ਰ] ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਲਵਾ ਨੂੰ 'ਮੋ ਲੋ ਪੂ' [>ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਲਥਾ< ਨੇਪਾਲੀ ਸਾਲਥ of ਯੂਨਾਨੀ Malloi] ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਜੌਤਾ ਜਾਂ ਉਜੌਟਾ ਲਈ

ਉਹ 'ਯੋਹ ਸਨਤੂ' ਜਾਂ 'ਭੋ ਸਨਤੂ' ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਭੀਲਮਾਲ (C.P.) ਨੂੰ 'ਪੀਲੂ ਮੋਲੂ' ਤੇ ਸੁਗਸਤਰ ਨੂੰ 'ਸੋ ਲਾਚਾ' ਜਾਂ 'ਸੋਲਾਬਾ' ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਹੇਵਨ ਸਾਂਗ ਨੇ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਤਸਾ ਕਿਆ' 'ਜਾ ਚੀਆਕਾ' ਸਿੰਧ ਤੇ ਵਿਆਸ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਾਕਲ ਜਾਂ ਸਕਾਂ ਦੇ ਦੇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ 'ਚੀਆਕਾ' ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਾਕਲ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸੀ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਲੂਰ ਜਾਂ ਅਰਬੀ ۱۱۱) ਅਥਵਾ 'ਰੋਹੜੀ' ਸੀ "ਪਈਸਨ-ਪੋ-ਪੂ-ਲੋ" ਲਿਖਿਆ ਹੈ। "ਪੂ-ਫਾ-ਤੂ" ਜੰਮੂ ਰਾਜ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਉਤਰ ਪੁਰਬੀ ਇਲਾਕਾ ਮੁਰਾਦ ਹੈ। ਪੋ ਲੁ ਸ਼ (ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ਗੜੀ)।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜ, ਈਰਾਨ, ਉਤੇ (ਜਿਸ ਦਾ ਇਸ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਸਦਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ) ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ੩੧੩ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਾਈਲੋਕਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਭਾਵੇਂ ੬੦ ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਪੌਮਪੇ ਰੂਮੀ (Pompey) ਦੇ ਹਥੋਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਸਾਈਲੋਕਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪੰਜਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ੨੫੦ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਹੀ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਤੇ ਬਾਖਤਰ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਖਤਰੀ ਯੂਨਾਨੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਰਿਹਾ ਈਰਾਨੀ ਰਾਜ ਸੋ ਇਥੇ ਆਰਸ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਰਬੀ ਨੇ ੨੫੦ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਪਾਰਬੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ੨੨੫ ਈ. ਤਕ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਤੇ ਰੋਮਨ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਵਲ ਵਧਣੋਂ ਡਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਾਰਬੀ ਵੰਸ਼ ਪਿਛੋਂ ਸਾਸਾਨੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਇਆ ਜੋ ੨੨੬ ਈ. ਤੋਂ ੬੩੫ ਈ. ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਰਤਾਪੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ (੫੨੯-੫੭੯ ਈ.) ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਇੰਨੇ ਲੰਮੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਲਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਈਰਾਨੀ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਉਕੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ਕ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਈਰਾਨ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਪਹਿਲਵੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਵੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਅਜੇਹੇ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਹੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬੱਚਾ ਬੱਚਾ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਦੇ ਪੋਤੇ ਖੁਸਰੋ ਪਰਵੇਜ਼ (੫੯੦-੬੨੮ ਈ.) ਦੀ

ਬੀਵੀ ਸ਼ੀਰੀਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਫਰਹਾਦ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ । ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਅਹਿਲਕਾਰ ਬਿਰਜੋਈਆ ਤੋਂ 'ਪੰਜ ਤੰਤਰ' ਮੰਗਾਂ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਵੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਅਰਬੀ ਉਲਥਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਨਾਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ । ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਵਲ ਚੈਟਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਵੰਝਲੀ ਜਾਂ ਬੰਸਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲਵੀ ਰੂਪ ਵਨਜਕ [ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਸਕ ਜਾਂ ਕਸਕੀ] > ਕੰਸ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਬਿਹਾਰੀ ਕਾਂਸੁਰੀ < ਹਿੰਬੀ ਕਾਂਬੀ < ਗੁਜਰਾਤੀ < ਕਾਂਬਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਝਲੀ, ਵੰਝਲੀ] ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਰਬ ਤੋਂ ਦੋਨ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਬੁਲੀਆਂ ਤੇ ਸਾਮਾਨੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਦੀਵਾ ਗੁਲ ਹੋ ਗਇਆ । ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ੫੭੦ ਈ. ਵਿਚ ਮੱਕਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ । ਅਬੂ ਨੇ ੬੧੦ ਈ. ਵਿਚ ਪੈਗੰਬਰੀ ਦਾ ਦਾਵਾ ਕੀਤਾ । *ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਗਾਲਬਨ ਆਪ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਹੀ ਮੁਕਮਲ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ *کافور*, *نخبيل*, ਤੇ *مسك* ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ੁੰਗਰੇ ਹੈ ਜੋ

ਦਰਾਵੜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਯੂਨਾਨੀ ਰੂਪ *Εἰσὺν λβέρψ*

ਹੈ । ਪਰ ਮਿਸਕ ਉਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਯੂਨਾਨੀ Moskhos ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ।

ਸੰਨ ੬੩੫ ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਹੇਵਨ ਸਾਂਗ ਪੰਜਾਬੋਂ ਹਿੰਦੂਕਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਚੀਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਰਬ ਕਾਦਸੀਆ ਦੀ 'ਸੰਗ ਜਿੱਤ' ਰਹੇ ਸਨ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਰਾਜ ਫੈਲ ਕੇ ਟਕਸਿਲਾ, ਕੋਹਿਸਤਾਨ ਨਮਕ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਪੁੰਛ ਤੇ ਰਾਵੋਰੀ ਤਕ ਆ ਗਇਆ ਸੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੇਠਲਾ ਕਸ਼ਮੀਰ *قشمير* ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਸਿੰਧ ਤੇ ਵਿਆਸ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਗ ਸਾਕਲ ਦੇ 'ਤਸਾਕਿਆ ਵੰਸ਼' ਅਧੀਨ ਸੀ । ਸਿੰਧ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ੂਦਰ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪੁਤਰ ਕੋਈ ਸਹਿਸਰ ਰਾਏ ਸੀ, ਜਿਸ

* Encyclopoedia Britannica Vo/ume 13 Page 483.

ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸਾਹਸੀ ਗਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ । ਸਾਹਸੀ ਪਿਛੋਂ ਸਿੰਧ ਦਾ ਰਾਜ
 ਚਚ ਨਾਮੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਹੱਥੋ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ।
 ਚਚ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦਾਹਿਰ ਨੂੰ ੭੧੨ ਈ. ਵਿਚ ਅਰਬ ਜਰਨੈਲ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ
 ਨੇ ਜਿੱਤ ਲਇਆ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਲਗ ਭਗ ਸਿੰਧ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਗ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ
 ਕਿਸਤ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ।

(ਚਲਦਾ ਦੂਜੀ ਕਿਸਤ ੭੧੨-੧੦੦੦ A.D.)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ
 ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ
 ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ
 ਹਿੱਸਾ ਪਾਓ

ਚੰਦਾ ਲਾਈਫ ਮੈਂਬਰੀ	੧੦੫) ਰੁਪਏ
ਕਿਸਤਾਂ ਨਾਲ (ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ)	੧੧੫) ਰੁਪਏ
ਕਿਸਤਾਂ ਨਾਲ (ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ)	੧੫੫) ਰੁਪਏ

ਹਾਸਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ

(ਨੋਟ—ਹਾਸਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੀਨਤਮ ਖੋਜ ਸਰਦਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰੋ : ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਕਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।)

ਪਰਮ ਸੰਤ-ਕਵੀ ਹਾਸਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜੰਮ ਕੇ ਵੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਨਵੀਨਤਾ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ, ਭਾਵ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮੇਰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਫ਼ਕੀਰੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਜੇਹਾ ਦਰਿਆ ਵਗਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ ; ਜੋ ਸੁੱਚਮ ਹਾਸਮ ਨੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇਸ਼ਕ-ਹਕੀਕੀ ਤੇ ਇਸ਼ਕ-ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਤਨੀ ਬੌਧਕ-ਉੱਚਤਾ, ਕਲਪਨਾ-ਉਡਾਰੀ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਉਹ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਵਾਲਾ ਰੰਗ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਕਬਲ ਤੇ ਵਾਰਸ ਦਾ ਕਸਬ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲਾ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ।

ਉਸ ਦਾ ਹੁਸਨ-ਵਰਣਨ ਸ਼ੋਖੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤ-ਬਿਆਨ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਅਨੂਪਮ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਹਾਣੀ-ਵਰਣਨ, ਇੱਕ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੀ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਮੰਜ਼ਲ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਾਊ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜੁਬਲ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪਾਲਦੇ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕੋਈ ਜਲ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਥਲ ਵਿੱਚ ਭੁੱਜ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਬੀਆਬਾਨਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ

ਵਿੱਚ ਲੁੱਝ ਲੁੱਝ ਜਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ 'ਸੱਸੀ' ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਹੈ, 'ਸੋਹਣੀ' ਆਪਣੀ ਭੋਲੀ-ਭਾਲੀ ਕਥਾ-ਮਿਠਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੀਰੀਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸ਼ੀਰੀਂ' ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਹਿੰਦੇ 'ਦਰਿਆ ਦੀ ਹਕੀਕਤ' ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਦਰ ਅਸਲ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਕਦੀ ਫ਼ਕੀਰੀ ਤੋਂ ਅੱਡ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਸੰਖੇਪਤਾ ਨਾਲ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕੁੱਜੇ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸ਼ੋਅਰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਵੱਡੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਆਖਰ ਉਹ ਫ਼ਕੀਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਵੱਡੀ ਸੀ।

ਕਵੀ ਦੇ ਬੁਢਾਪੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਦੇਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਮਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸੀ ਤਾਂ ਹਾਸ਼ਮ ਸੱਚ-ਮੁਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਉਸ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਰੋਣਕ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੋਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਗਮਗਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੋਹਿ-ਨੂਰ ਹੀਰਾ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਬਾਗ਼ਬਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਪ੍ਰੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਏ। ਉਸ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਅਤੋਲਵੀਂ ਟਹਿਕ-ਮਹਿਕ ਹੈ।

ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਕਿਤਨਾ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ —

“ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਸ਼ਮਤ ਬਰਕਤ, ਗਿਣਤਰ ਵਿਚ ਨਾ ਆਵੇ।
ਦੁਰ ਯਤੀਮ ਜਵਾਹਰ ਲੜੀਆਂ, ਜ਼ਾਹਰ ਕੱਢ ਲੁਟਾਵੇ।
ਉਹ ਵੀ ਮੁਲਕ ਸੁਖਨ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਰਾਜਾ ਸੀ ਸਰਕਰਦਾ।
ਜਿਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹੇ ਮੁਹਿੰਮੇ, ਸੋਈਓ ਸੀ ਸਰਕਰਦਾ।”

— — — — —
“ਬੈਂਤ ਤਰਾਜ਼ੂ ਤੋਲ ਬਣਾਇਓਸੁ, ਸਾਰੇ ਲੱਜਤ ਵਾਲੇ।
ਕਲੀਆਂ ਚੁਣ ਚੁਣ ਹਾਰ ਪਰੋਤਿਓਸੁ, ਨਰਗਸ ਤੇ ਗਲ ਲਾਲੇ।”

ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਜਗਦੇਉਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ੧੭੩੫ ਈ., ੨੭ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਘਰ

ਹੋਇਆ । * ਹਾਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜਮਾਲ ਬਖ਼ਤ ਦੇ ਮੁਜੀਦ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਨੌਸ਼ਾਹੀਆ ਫ਼ਕੀਰ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਸਨ । ਕਈ ਵਾਰ ਮੱਕੇ ਦਾ ਹੱਜ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਹਾਜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ 'ਮਾਈ ਹਾਜ਼ਣ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਹੱਜ ਕਰਨਾ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲੀ ਵਾਰ ਮੱਕੇ ਦਾ ਹੱਜ ਕੀਤਾ । ਮਗਰ ਹਿੰਦ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਵਾਰ ਮੱਕੇ ਜਾਣਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜੋਹਾ ਕੰਮ ਸੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਹੁਰਾਂ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਇਹ ਲੱਭਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਸਨੀਕ ਅਰਬ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਥੋਂ ਚਾਲੀ ਵਾਰ ਹੱਜ ਕਰ ਕੇ ਇਧਰ ਆਏ ਸਨ । ਸਿਰਫ ਇਕ ਗ਼ਲਤ ਮਨੋਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨ ਕੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਅਰਬੀ ਸਨ, ਇਹ ਗੱਲ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ।

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹਾਸ਼ਮ ਜੋਹੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜੇ ਉਸ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਅਰਬੀ ਸਿਖੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗੜਬੜਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਹਾਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ੫੦-੬੦ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅਰਬ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਆਉਣਾ ਕੋਈ ਅਰਬ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ । ਫਿਰ ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਕੋਈ 'ਨੌਸ਼ਾਹੀਆ' ਫ਼ਕੀਰ ਸੰਪਰਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ।

---

* ਸ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਅਸੀਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅਸਲ ਹਿਜ਼ਰੀ ਜਨਮ-ਸੰਮਤ ਲੱਭਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ ੧੧੪੮ ਹਿਜ਼ਰੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ੧੭੨੯ ਈ. ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ੧੭੩੫ ਈ. ਸਹੀ ਹੈ । ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਦੇਖੋ—

੧. Indian Ephemeris, Vol. VI, P.273 By Swami Kannu Pille.

੨. 'ਤਕਵੀਸੇ ਹਿਜ਼ਰੀ ਵ ਈਸਵੀ' (ਅਬਦੁਲ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਲਦੀ)

੩. ਜਾਮਾਏ ਲੁਗ਼ਾਤ (ਅਬਦੁਲ ਮਜੀਦ) ਪੰਨਾ ੯੨੦-੨੧ ।

ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ੧੧੪੮-੧੨੫੯ ਹਿਜ਼ਰੀ ਸੰਮਤ ਮੰਨ ਕੇ ਉਮਰ ਦੇ ਅਰਬੀ ਸਾਲ ੧੧੧ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਈਸਵੀ ਹਿਸਾਬ ੧੭੩੫ ਈ. -੧੮੪੩ ਈ. ਮੁਤਾਬਿਕ ੧੦੮ ਵਰ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਰਬੀ ਵਰ੍ਹਾ ਈਸਵੀ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਦਸ ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਦਿਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਲਾਇਆ ਹੈ ।

ਹੁਣ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਚਾਰ ਖਾਸ ਮਸਲੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ-ਕਾਲ, ਵਿਦਿਆ, ਪ੍ਰੇਮ-ਘਟਨਾ ਤੇ ਸ਼ੇਰਿ-ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ।

ਜਨਮ-ਕਾਲ

ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਮਸਲਾ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਜਨਮ-ਕਾਲ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਜਨਮ-ਕਾਲ ੧੭੫੨-੫੩ (੧੧੬੬ ਹਿਜਰੀ)* ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਲਾਗੇ-ਚਾਗੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੰਮਤ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੁਰਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤਮਾਮ ਲੇਖਕ (ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਦੇ ਗਏ, ਚੂੰਕਿ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੁਰਾਂ ਆਪਣੀ ਵਾਕਫੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਇਸ ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਰਸਾਂ ਪਾਸ ਪਏ ਕਲਮੀ ਕੁਰਸੀ ਨਾਮੇ ਉਤੇ ਲਿਖੀ ਤਰੀਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ । ਜੇਹਾ ਕਿ ਵਾਰਸ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕੁਰਸੀਨਾਮਾ ਜਾਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਪੱਤਰੀ ਬਾਬਾ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ (੧੭੯੧-੧੮੬੦ ਈ.) ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਰਮਾਣੀਕ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਨਮ-ਤਰੀਕ ਪਰਵਾਣ ਕਰ ਲੈਣੀ ਉਚਿਤ ਹੈ । ਫਿਰ, ਇਸੇ ਕੁਰਸੀਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੧੭੪੮ ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ੧੩-੧੪ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਚਲਾਣਾ ਹੋਇਆ । ਜੇ ੧੭੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਮੰਨੀਏ, ਫਿਰ ੧੭੫੨-੫੩ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਇਸ ਬਾਹਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਜਿਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ੧੮ਵੀਂ

* ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੁਰਾਂ ੧੧੬੬ ਹਿਜਰੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ('ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੂਜੀ, ੧੯੫੦) ਪਰੰਤੂ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, ਪ੍ਰੋ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਆਦਿ ਨੇ ੧੧੬੧ ਹਿ. ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ੧੭੫੨ ਈ. ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਜੰਤਰੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਗਲਤ ਹੈ ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ।

ਸਦੀ ਦਾ ਗੜ ਬੜ ਵਾਲਾ ਭਿਆਨਕ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੈ, ੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਦਲੀਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਜਨਮ-ਸਾਲ ਮੰਨ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗੁਆਚਦੀ । ਚੂੰਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੧੮੪੩ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ੧੮੩੯ ਈ. ਵਿੱਚ ।

ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਜਨਮ-ਸਾਲ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਲੀਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭੁਗਤਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਬਲਵਾਨ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ।

ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ, 'ਕੱਤਕ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਤਮਾਮ ਪਰਸਿਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਇਹੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਵਿਚ 'ਵੈਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤਿਤੀਆ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲ ਗਇਆ ਤਾਂ ਹਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਕਬਨ ਅਪਰਵਾਣਤ ਹੋ ਗਇਆ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਸਾਖ ਵਾਲੀ ਤਰੀਕ ਹੀ ਕਬੂਲਣ-ਯੋਗ ਸਮਝੀ । ਸੋ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਦੱਸੀ ਤਰੀਕ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਇਸ ਜਨਮ-ਤਰੀਕ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਤੇ ਮੰਨਣ-ਯੋਗ ਹੈ ।

ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੁਰਾਂ ਤਾਂ ਮਰਨ-ਤਰੀਕ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਛੇ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਦ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਹੈ ਵੀ ਠੀਕ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਕੁਰਸੀਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸਾਲ ੧੮੪੩ ਈ. ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ੩-੪ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਦ । ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ 'ਸਦ ਰਹਿਮਤ ਉਸਤਾਦੋਂ, ਵੀ ਇਥੇ ਕੁ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੁਰਾਂ 'ਚਸਮਾਏ ਹਜ਼ਾਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ੭੦ ਬਰਸ ਦੀ ਉਮਰ ਸੀ । 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ' ਵਿੱਚ ਇਹ ਛਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ੬੪ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਭੱਗ ਕੇ ਮੋਇਆ । ਬਾਵਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਵੀ ੭੦ ਬਰਸ ਜੀਉਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ* । ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਗਰਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਜਨਮ-ਸਾਲ ਤੋਂ ੬੪ ਜਾਂ ੭੦ ਵਰ੍ਹੇ ਗਿਣ ਲਏ ਤੇ ਦੇਹਾਂਤ-ਤਰੀਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ੧੮੧੭ ਕਿਸੇ ੧੮੨੦ ਜਾਂ ੧੮੨੩ ਈ. ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ।

---

* ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ, ਪੰਨਾ ੧੦੮, ਬੰਬੀਹਾ ਬੋਲ, ਪੰਨਾ ੧੬੧ ।

ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ, ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ' ਪੁਸਤਕ ਆਪ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਾ ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਉਤਾਰੇ ਸਮੇਂ ਕਿਤੇ ੯੪ ਵਰ੍ਹੇ ਉਮਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ੬੪ ਵਰ੍ਹੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਗਇਆ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਛੀਕਾ ਤੇ ਨਾਇਆਂ ਸੂਰਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਰਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਇੱਕ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝ ਗਇਆ।

ਜੋ ਇਸ ਗ਼ਲਤੀ ਦੀ ਦਰੁਸਤੀ ਹੁਣ ਕਰ ਹੀ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਕਿ ਹਾਸ਼ਮ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਨਾ ਰਹੇ।

ਇਹ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ, ਹਾਸ਼ਮ ੧੩-੧੪ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਉੱਚ-ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਨਾ ਜੁੜਿਆ। ਇੱਕ ਸਿਆਣੇ ਹਾਜ਼ੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਮਾਮੂਲੀ ਅਰਬੀ ਵੀ ਸਿੱਖੀ-ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੈਸਾ ਕਿ ਵਾਰਸ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, 'ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ।' ਹਰ ਵਾਰਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ੧੪ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਅਬੂਰ ਪਾਇਆ।†

(੧) ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਲਿਮ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੱਲ ਝੁਕਾ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਜੋ ਸਾਡੇ ਵੀ ਸੁਆਗਤ ਯੋਗ ਹਨ।

(੨) ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਹਾਸ਼ਮ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੁਕਰਾਵਾਂ, ਸੁਅਰਾਵਾਂ ਤੇ ਉਲਮਾਵਾਂ ਆਦਿ ਬਹੁਵਚਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਵਚਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਗੱਲ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਰਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਗ਼ਲਤੁਲਆਮ ਹੋ ਕੇ ਚਾਲੂ ਵੀ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਇੱਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਕੀਰਾਂ, ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਤੇ ਆਲਮਾਂ ਬਹੁਵਚਨ

† ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ, ਪੰਨਾ ੨੩੫, ੨੩੬ ਅ।

ਵਰਤਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਸਮਝਦਾ ।

(੩) ਸੱਸੀ ਵਿੱਚ ਤੁਕ ਹੈ—

ਹਰ 'ਅਰਵਾਹੁ' ਅਸੀਰ ਇਸ਼ਕ ਦਾ, ਕੈਦ ਜਿਸਮ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ।੨।
ਜਾਂ

ਵਹਿਸ਼ 'ਤਯੂਰ' ਜਨਾਇਤ ਆਦਮ, ਹਰ ਇੱਕ ਸੀਸ ਨਿਵਾਇ ।੩।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਵਾਹੁ (ਰੂਹ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ) ਤਯੂਰ (ਤਾਇਰ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ) ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਕਵਚਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਇਕਵਚਨੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਆਲਿਮ ਇਉਂ ਨਾ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕਵਚਨ ਰੂਪ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕ੍ਰਿਆ ਬਹੁਵਚਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ।

(੪) ਹੀਰ ਦੀ ਸੀਹਰਫੀ ਵਿੱਚ 'ਜ਼ੋਇ ਜ਼ਾਮਨ ਹੈ ਅਸਾਂ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦਾ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜ਼ਾਮਣ ਪਦ 'ਜ਼ੁਆਦ' ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(੫) ਜੇ ਕਰ ਕਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਆਲਿਮ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ੁਆਨੀ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਬਾਦ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੰਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕਵੀ ਦਾ ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਲੰਮਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਕੁਛ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਸੀ । ਸੋ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਾਂ ਤਰਕੀਬਾਂ, ਤਸਬੀਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਸ, ਇਸ ਸੰਗਤ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ।

(੬) ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪੰਜ ਥਾਂ ਅਫਲਾਤੂਨ, ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵਰਤੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਸੱਸੀ ਦਾ ਸੰਦੂਕ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤਰਖਾਣ ਲਈ, ਤੁੱਲੇ ਘੁਮਾਰ ਲਈ, ਫਰਹਾਦ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਜਤਾਉਣ ਲਈ । ਜੇ ਉਹ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹ ਵੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅਫਲਾਤੂਨ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਜੇਹੇ ਫਲਸਫੀਆਂ ਨੂੰ ਘੁਮਾਰਾਂ, ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਉਪਮਾਉਣੇਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ । ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ,

ਆਮ ਲੋਕ ਇਉਂ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਆਮ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ।

- (੭) ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਰਸਿੱਧ ਫਾਰਸੀ ਕਿਸਾਕਾਰਾਂ— ਖੁਸਰੋ ਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਆਦਿ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਪੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਸਾਡੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹਰਗਿਜ਼ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ (knowledge) ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਵੇਕ (wisdom) ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ । ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਤਮ-ਭਾਂਤ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਉੱਚ ਇਲਮੀਅਤ ਬਹੁਤੀ ਮੰਨਣੇ ਸੰਕੋਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵੇਖ ਕੇ ਖਿਆਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਪੂਰਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਹਿਕਮਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਪਣੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਵਧਾਇਆ । ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਮਲ ਦੇ ਜੋਤਸ਼ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਮੀਰ ਅਮੀਰੁਲਾ ਸਾਹਿਬ ਬਟਾਲਵੀ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਇਹੋ ਲੇਖਕ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਣਾ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਫ਼ਕੀਰੀ ਵੇਸ ਵਿੱਚ ਬਨਾਰਸ ਵੀ ਗਏ ਹੋਣ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਰੁਜ਼ੂਅ ਹੋਏ ਹੋਣ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤਬਾਬਾ ਮਾਣਕ ਦਾਸ ਦਾ, ਜੋ ਜਗਦੇਉ ਲਾਗੇ ਪਿੰਡ ਕੰਦੋਵਾਲੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪ ਤੇ ਪਿਆ । ਵੈਸੇ ਹਾਸ਼ਮ, ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਕਾਦਰੀਆਂ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਮੱਢੀ ਹਜ਼ਰਤ ਗੌਸੁਲ-ਆਜ਼ਮ ਮੁਹਈਉਦਦੀਨ ਸ਼ਖ਼ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦੇ ਸਨ* ।

ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਦਹਜ਼ਾਤ, ਮੁਨਾਜ਼ਾਤ ਤੇ ਇੱਕ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਜੀਦ ਆਪ ਦਾ

*ਮਹੀਉਦਦੀਨ ਦਾ ਨਾਮ ਧਿਆ ਹਾਸ਼ਮ, ਏਹੋ ਸਾਬਦੀ ਜਾਨ ਈਮਾਨ ਦੀ ।

(ਸੀਹਰਫ਼ੀ)

ਮਾਮਾ ਸੀ, ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਹ ਉਹੋ ਵਜ਼ੀਦ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਲੋਕ ਪਰਸਿਧ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ ਨੇ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਵਜ਼ੀਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸੇ ਛੰਦ-ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪਰਸਿਧ ਹਨ—

“ਕਹਾਂ ਗਇਆ ਉਹ ਭੋਰ, ਉਠਾਵੇ ਭਾਰ ਨੂੰ,
ਜਾਂਦੀ ਵਾਰ ਨ ਮਿਲਿਓ, ਮਹਿਰਮ ਯਾਰ ਨੂੰ।”

ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰ ਕੇ ਹਾਸ਼ਮ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਾਸ਼ਮ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਜੋਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਘਟਨਾ ਨੇ ਜਗਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਤਮ-ਅਨੁਭਵ ਆਪਣੇ ਹਰ ਸ਼ੇਅਰ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਮ-ਘਟਨਾ

ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸੰਤ ਮਾਣਕ ਦਾਸ (ਜਗਦੇਉ ਤੋਂ ਦੋ ਢਾਈ ਕੋਹ ਤੇ) ਕੰਦੋਵਾਲੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਹਾਸ਼ਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਇਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਕੀਮੀ ਕਰ ਕੇ ਚੱਕਰ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਆਵਾਜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਉਥੋਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਇਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਰਵਾਇਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਗਇਆ ਹੈ*। ਭਾਵੇਂ ਸਿਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰਸ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਲਾਇਕ ਵਾਰਸ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਵਡਾਰੂ ਫਲਾਨੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਫਸ ਗਇਆ ਸੀ।

ਸੋ ਇਹ ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ-ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਭੁਗਤਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਕੁਝਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੀ ਇਉਂ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਘਟਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗਿ੍ਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ ਲਾਹੌਰ ਆਏ ਤੇ ਇੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਮੇਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ

*ਸ਼ੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ, ਪੰਨਾ ੨੬੩। ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੱਸੀ ਪੁੰਨੀ। (ਸ.ਸ. ਅਮੋਲ) ੧੬-੨੦ ਪੰਨਾ।

ਹੋਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗ਼ਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਵਾਰਸਾਂ ਦੀ ਦੱਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ-ਸਾਲ ੧੭੩੫ ਈ. ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ ੧੭੯੯ ਈ. ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਉਮਰ ੬੪ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬੁਢਾਪੇ ਸਮੇਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਇੱਕ ਫਜ਼ੂਲ ਜੇਹੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਇਸ਼ਕ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੁਆਨੀ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਾਸ਼ਮ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਘਟਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਵਾਪਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ, ਜੋ ਮੰਦੇ ਭਾਗੀਂ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਨੇ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਵੀ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ—ਉਹ ਰਾਜ-ਕਵੀ ਹੈ। ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਹੈ, ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਸਮੇਂ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ੇਅਰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਹੀ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਆਦਿ।

ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰੇਮ-ਘਟਨਾ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਵਿਚ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ-ਘਟਨਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਵਾਪਰੀ ਸੀ, ਖੁਦ ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਹੈ :—

‘ਦੁਨੀਆਂ ਯਾਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਾਹੀਂ, ਮਤਲਬਦਾਰ ਲੁਕਾਈ।
ਹਾਸ਼ਮ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਕੀ ਵਰਤੀ, ਨਾ ਕਰ ਬਾਤ ਪਰਾਈ।’ ੨੩

(ਸੋਹਣੀ)

ਇਕ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੀਹਰਫੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜੁਆਨੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਹਿਲੀ ਕੱਚੀ ਰਚਨਾ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਹੀ ਚਰਚਾ ਹੈ :—

ਤੇਰੇ ਕਾਰਣੇ ਆਣ ਫਕੀਰ ਹੋਏ, ਘਰ ਫੂਕ ਕੇ ਮਾਲ ਖਜ਼ੀਨਿਆਂ ਦੇ।

ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਨੋਂ ਵਿਸਾਰ ਨਾ ਹੀ, ਆਖੇ ਲੱਗ ਕੇ ਦੂਤ ਕਮੀਨਿਆਂ ਦੇ। ੬

ਇਕ ਥਾਂ ‘ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ’ ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ

ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :-

“ਸਾਬਤ ਮੁਇਆ ਸੁ ਕਾਮਲ ਹੋਇਆ, ਮੁਕਤ ਮੋਇਆਂ ਬਿਨ ਨਾਹੀਂ ।
ਹਾਸਮ ! ਜਾਨ ਬਚਾਏਂ ਮਰਨੋ, ਰਹਿਆ ਖਰਾਬ ਤਦਾਹੀਂ ।੪੬੨।
ਛਡ ਹੁਣ ਹੋਰ ਕਜੀਆ ਆਪਣਾ, ਜੋ ਤੁਧ ਕਹੀ ਸੁ ਜਾਣੀ ।
ਅਗਲੀ ਆਖਿ ਹਕੀਕਤ ਹਾਸਮ, ਕਿਤ ਬਿਧ ਹੋਇ ਵਿਹਾਣੀ ।੪੬੩।

...   .
ਤੂੰ ਭੀ ਲਾਫ ਮਰੇਂਨਾ ਹਾਸਮ, ਪੈਰ ਇਸਕ ਵਿੱਚ ਧਰ ਕੇ,
ਹੈ ਸਦ ਹੈਫ ! ਨ ਕਿਧਰੇ ਪਹੁਤੇਂ, ਮਜ਼ਾ ਨ ਪਾਇਓ ਮਰਕੇ ।

ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਘਟਨਾ ਬਦਲੇਂ ਹਾਸਮ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਬਦਨਾਮੀ ਵੀ ਝਲਣੀ ਪਈ
ਹੋਵੇਗੀ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਗ਼ੈਰ-ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ,
ਹਿੰਦੂ ਉਂਜ ਔਖੇ ਹੋਣਗੇ । ਇਸ ਸਾਰੀ ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਚਿਤਰ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ
ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ‘ਸ਼ੀਰੀ’ ਵਿੱਚ—

ਪਰ ਇਹ ਲੋਕ ਜਹਾਨੀ ਹਾਸਮ, ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਖ਼ਜਾਲ ਛੁਡੇਂਦੇ ।

ਮਾਰਨ ਮਾਰ ਸੁਟਣ ਮੁੜ ਵੇਖਣ, ਮੁਇਆਂ ਫੇਰਿ ਮਰੇਂਦੇ ।੨੭੭।
ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਾਸਮ ਨੂੰ ਏਸ ਪਿੱਛੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਕੱਟਣੀ ਪਈ ਹੋਵੇ । ਪਰ ਇਹ
ਜੇਲ੍ਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁਗ਼ਲਰਾਜ ਦੇ ਹਾਕਮ
ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਾਸਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੀਰ
ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਅੱਗੇ ਦੁਆ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਮੁਠਾਜਾਤ ਕਹੀ ਸੀ—ਸੋ
ਇਹ ਮੁਠਾਜਾਤ ਵੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ—

ਤੁਮ ਬਖਸ਼ੋ ਫਕਰ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ, ਤੁਮ ਦਿਓ ਕਰਮਾਤ ਪੀਰਾਂ ਨੂੰ ।

ਤੁਮ ਸ਼ਾਦ ਕਰੋ ਦਿਲਗੀਰਾਂ ਨੂੰ, ਤੁਮ ਕਰੋ ਖਲਾਸ ਅਸੀਰਾਂ ਨੂੰ ।

ਯਾ ਹਫ਼ਰਤ ਗੋਸ਼ਲ ਆਜ਼ਮ ਜੀ !

ਧਿਆਨ ਧਰੋਂ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰੋ, ਸਭ ਤੋੜ ਉਤਾਰ ਜ਼ੰਜੀਰ ਅਸੀਰਾਂ ।

ਔਗੁਣਹਾਰ ਕੀ ਸਾਰ ਲਓ, ਹੋਰ ਜਾਨ ਕੀ ਮਾਫ਼ ਕਰੋ ਤਕਸੀਰਾਂ ।

...   .
ਤੁਮ ਫਰਸ਼ ਜ਼ਿਮੀਂ ਪਰ ਆਏ ਹੋ, ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੁਖਿਆਰਾਂ ਦੇ ।
ਤੁਮ ਏਦੀਵਾਨ ਛੁੜਾਉ ਜੀ, ਨਿੱਤ ਤੋੜ ਜੰਜੀਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ* ।

*ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ, ਪੰਨਾ ੧੦੬ ।

ਇਹ ਵੀ ਮੁਮਕਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਾਕੇ ਕਾਰਣ ਹਾਸ਼ਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਜਗਦੇਉ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਕੁਛ ਅਰਸੇ ਲਈ ਬਰਪਾਲ (ਜ਼ਿ. ਸਿਆਲਕੋਟ) ਜਾ ਟਿਕੇ ਹੋਣ। ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਮਿਲਾਪੀ। ਇਕ ਦੋਹੜੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਦੇਸ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਪਿੱਛੇ ਖੇਵਤਨ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ—

ਟੁੱਟਾ ਮਾਣ ਪਏ ਪਰ-ਮੁਲਕੀਂ, ਰੱਬ ਸੁੱਟੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ।
 ਕਿਸਮਤ ਖਿਆਲ ਪਈ ਬਣ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਹੁਣ ਕੀ ਵੱਸ ਯਾਰ ਅਸਾਡੇ ।
 ਦਿਲਬਰ ਯਾਰ ਵਿਸਾਰੀਂ ਨਾਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਕਿਤ ਹਾਲ ਤੁਸਾਡੇ ।
 ਆਜਿਜ਼ ਲੋਕ ਨਿਮਾਣੇ ਹਾਸ਼ਮ, ਨਹੀਂ ਸ਼ਿਰਕਤ ਨਾਲ ਖੁਦਾ ਦੇ ।੧੪੯।

ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮਾਈ ਦੀ ਖਤਰਾਈਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਮਸੀਤਾਂ, ਖੂਹ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੋ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਵਾਹਤ ਹੋਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਗ਼ਲਤ ਸਮਝਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਰਾਜ-ਕਵੀ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਉਹ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਅਜੇ ਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਤਕਰੇ, ਬਿਉਰੇ ਜਾਂ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਨਾਂ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ੧੮੦੯-੧੦ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਰਿ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਜਣ ਲੱਗੇ, ਉਦੋਂ ਹਾਸ਼ਮ ੭੦ ਤੋਂ ਟੱਪ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਫਕੀਰ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਜੇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਸੋ ਰਾਜ-ਕਵੀ ਜਾਂ ਦਰਬਾਰੀ-ਕਵੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਿਰਮੂਲ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਾਸ਼ਮ ਨਾਲ ਕਿੰਨੇ-ਕੁ ਤੋ ਕਿਸ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਫਕੀਰ ਅਜੀਜ਼ਦੀਨ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵੀ ਚੰਗੀ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜੇ ਹੋਣ* ।

ਰੀਕਾਰਡ ਆਫਿਸ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ' (ਨੰ. ੪੪੪੫/੪੮੬) ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਰਬਾਰੀ-ਮੋਹਰ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ੧੮੬੯ ਬਿ. ਸੰਮਤ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ੧੮੧੨ ਈ. ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਕਦਰ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖਰੜਾ ਹਾਸ਼ਮ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੋਵੇ।

ਕੀ ਜਾਣੀਏ ਕਿ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਖੱਯਦ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਜਾਗੀਰ ਆਦਿਕ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫਕੀਰੀ ਦਾ ਜਸ ਸੁਣ ਕੇ ਜਗਦੇਉ ਦੀ ਮਸਜਦ ਦੇ ਨਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਈ ਰਹਿਮਤੁਲਾ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ (੧੭੯੧-੧੮੬੦ ਈ.) ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਜਾਗੀਰ ਆਦਿ ਲਾਈ ਹੋਵੇ। ਜਾਗੀਰ ਬਾਰੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਵਾਰਸਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਆਖਰ ਕੋਈ ਅਰਥ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਜਾਗੀਰ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਮਾਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਰ ਫੇਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ ?

ਹਾਸ਼ਮ ਫਕੀਰੀ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਕੇ ਤੇ ਹਕੀਮੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀ ਸੀ। ਜੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਵੀ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਜੀਉਂਦਾ

ਜਰਨੈਲ ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੧੮੨੭, ੧੨ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਫਕੀਰ ਅਜੀਜ਼ਦੀਨ (੧੭੮੦-੧੮੪੪ ਈ.) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਬਿਦੇਸੀ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੀਮ ਸੀ।

(ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਉਸਰਈਏ, ਭਾਗ ੧)

ਰਿਹਾ, ਸੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ।

ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਪਰਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਸੀਦਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਵਲੀ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਬਾਰੇ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਜਗੀਰ, ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਭੁਲ ਕਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ 'ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ-ਕਾਲ' ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਸਲ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਹੈ, ੧੯ਵੀਂ ਨਹੀਂ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ੧੭੯੯ ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਆਦਿ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ੬੫ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੱਸੇ ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਨਾਹੀਂ ਬੁਢੇਪੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ । ਕੁਝ ਵੇਹੜੇ ਸ਼ਾਇਦ ਲਿਖੇ ਹੋਣ । 'ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ' ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ 'ਜ਼ਮਾਨੇ ਕੀ ਬਾਰਤਾ' ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਦੀ ਸਵਿਸਤਾਰ ਚਰਚਾ ਮੇਰੀ ਨਵੀਂ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ 'ਹਾਸਮ-ਰਚਨਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

(ਇਹ ਲੇਖ ਤੀਜੀ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਪਇਆਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਲੇਖਕ-ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਇਆ ਸੀ ।)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਦੁਤੀ

ਪਰਕਾਸ਼ਨਾਂ

੧. ਸੱਸੀ ਹਾਸਮ	ਸੰਪਾਦਕ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਾਨ'	ਮੋਖ- ੭॥)
੨. ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ	ਕ੍ਰਿਤ ਡਾ: ਗੀਡਾ ਸਿੰਘ	,, ੨)
੩. ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ	ਅਨੁਵਾਦਕ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਅਸ਼ਕ'	,, ੧॥)
੪. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	ਕ੍ਰਿਤ ਵਿ. ਡਾ. ਅਰੁਣ	,, ੪।=)

ਮੰਗਾਉਣ ਲਈ ਲਿਖੋ :-

ਜਨਰਲ ਸਕੱਤ੍ਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ,

ਪਪਪ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

ਨੋਟ :- ਬੁਕ ਕਲੱਬ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ੨੦% ਕਾਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭੁਲੇਖੇ ਤੇ ਘਾਟੇ

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਮੁਤਅੱਲਕ ਕੁਝ ਭੁਲੇਖੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੇਹਤਮੰਦੀ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਲਾਭਵੰਦ ਹੋਵੇਗੀ। ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਚਰਚਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਇਕ ਪੱਖ, ਖਾਸ ਕਰ ਆਰਥਕ, ਸਿਆਸੀ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਕ, ਇਨਸਾਨੀ, ਰੂਹਾਨੀ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਪਰਫੁਲਤਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਇਹ ਵੀ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ਕਿ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨਸਾਨ ਹੈ ਹੀ ਆਰਥਕ ਸਿਆਸੀ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੁਤਲਾ। ਉਹ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਨਿਰਾ ਆਰਥਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਨਿਰਾ ਹੋਣੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੀਉਂਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਹਲ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਉਹ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਧੂਰਾ ਤੇ ਇਕਵਾਸੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਟੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ ਐਸਾ ਹੈ ਜੋ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਨਖੇੜਦੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਤਸੱਲੀ ਦਸਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਢਿਮਾਗੀ ਪਧਰ ਤੇ ਆਰਥਕ ਸਿਆਸੀ

ਬਹਿਸਾਂ ਮੁਬਾਹਿਸਿਆਂ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਸਾਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਲੋਚਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਐਸੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੁਧੀਵਾਦੀ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਕਰਤਵ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ ਘਾਟੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਚਿਤ ਉਪਰਾਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਾਲੇ ਘਰੋਗੀ ਤੇ ਮਨੋ-ਗਤ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮਸਲੇ ਅਗੇ ਲੈ ਆਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਦੁਵਾਲੇ ਹੋਵੇ। ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਗੇੜ ਨੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਬਣਾ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਘੜਨਾ ਵੀ ਅਵਸ਼ ਹੈ। ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਕੁਛ ਵੀ ਹੋਣ, ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਕਿਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਆ ਗਇਆ ਹੋਵੇ, ਸਾਹਿਤ, ਆਰਥਕ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਪੂਰੇ ਭਰਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੀ ਚਿਤਰ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਇਨਸਾਨ, ਜੀਵਨ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਧੁਰੋਂ ਘੁਲਦੇ ਆਇਆਂ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਹੈ। ਇਕ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਅਕਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਨਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹਾਦਸਾ, ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ ਤੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਫੈਸਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਨਾਂ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ, ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਕੋਈ ਮਨੋਵੇਗ, ਹਾਲਾਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਣੀਆਂ ਦੇ ਤਵਾਜ਼ਨ ਤੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦਸਤ ਪੰਜੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਵਡਾ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਅਧ ਹਾਦਸੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਚਿਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਪਾਸੇ ਦੀ 'ਡਾਇਮੰਡ ਨੈਕਲੇਸ' ਦਸ ਸਫੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਦਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਰੀਬ ਲੜਕੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲਭਣ ਵਿਚ ਅਸੰਭਵਤਾ, ਮਾੜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ, ਉਸ ਵਿਆਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਐਸੋਇਸ਼ਰਤ ਦੀ ਲਾਲਸਾ, ਮੂੰਹ ਦੀ ਟੁਕਰੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੁਸਨ ਦੇ

ਆਸਰੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਜਮਾਤ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਂ, ਕਲਰਕ ਜਮਾਤ ਦੀ ਇਕ ਫੋਟੀ ਦੀ ਨਾਂ ਸਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਪਰ ਜਾਨ ਹੀਲ ਕੇ ਇਕਰਾਰ, ਕਰਜ਼ਾ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਰਵੱਯਾ ਤਾਕਿ ਇਜ਼ਤ ਬਣੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾ ਪਈਏ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਿਤੋਂ ਵਧ ਭਾਰ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਹਫ਼ ਖੁਰਕੇ ਬੁਢਿਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਾਸਤਵਕ ਚਿਤਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਕਾਰ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹਾਰਡੀ ਦੀ ਟੈਸ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵੈਸੇਕਸ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਜਮਾਤ ਦੀ ਉਪਰਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਹਥੋਂ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪੰਜੀਸ਼ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਉਘੜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਰਾਸ ਖਤਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਟੈਸ ਨੂੰ ਐਲਕ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਟੈਸ ਐਲਕ ਦੇ ਵਹੇ ਕਿਸੇ ਆਪਣੀ ਨਵੇਕਲੀ ਜ਼ਾਤੀ ਕੰਮਜ਼ੋਰੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦੀ। ਵਜ੍ਹਾ ਦੋਹਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਤਕੜੀ ਦਾ ਪਾਸਕੂ ਕਿਸਾਨ ਜਮਾਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤੇ ਕਾਰ ਐਲਕ ਦੇ ਮਗਰ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੜੇਵੇਂ ਕਰਕੇ ਮੌਕਾ ਬਣਨ ਤੇ ਟੈਸ ਨੂੰ ਕੁਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਟੈਸ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਐਲਕ ਟੈਸ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਨੂੰ ਹਥ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਜਮਾਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਾਨੂੰਨ ਖਾਵੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਏਂਜਲ ਰਾਹੀਂ ਗਵਾਈ ਇਜ਼ਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਏਂਜਲ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਟੈਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਫਲਿੰਟਕੋਬ ਐਸ਼ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਸਿਧਾ ਲਕ ਤੌੜਵਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਰਤੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੀਅਨ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰੀ ਜ਼ਾਤੀ ਕੰਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀਅਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਟੈਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਏਂਜਲ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਹਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਹੋਣੀ ਦੇ ਗੈਬੀ ਹਥ ਵਾਂਗ (Like the hidden hand of fate) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਪਣਾ ਹਥ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਟੈਸ ਦੇ ਬਾਪ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਤੇ ਟੈਸ ਦਾ ਟੱਬਰ ਬੇਆਸਰਾ ਹੋ ਸੜਕ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਬੂਚਨ ਟੈਸ ਐਲਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਏਂਜਲ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਟੈਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਟੈਸ ਆਪਣੇ ਦਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਿਉਂ ਗਲੀ ਬੰਦ ਵੇਖ ਕੇ ਗਹਿਰੀ ਮਾਯੂਸੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਐਲਕ ਨੂੰ ਮਾਰ ਵੇਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਜਮਾਤ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਲਟਕਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਹਾਰਡੀ ਟੈਸ ਦੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਵਾਸਤੇ ਦੈਵੀ ਅਮਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਾਠਕ ਵਾਸਤੇ ਹਾਲਾਤ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਜਮਾਤੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਿਸਾਨ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਟੈਸ ਵਾਸਤੇ ਬਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਂਦਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੋਵੇਂ ਗਲਾਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਜਿਠਦਿਆਂ, ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦਿਆਂ, ਵਾਹੁੰਦਿਆਂ, ਬਦਲਦਿਆਂ, ਅਜਰਦਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਾਇਆਂ ਪਲਟਦਿਆਂ ਵਖਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਾਲਾਤ ਪੇਸ਼ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਸੂਚੀ ਬਣ ਕੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਣ ਕੇ ਖੜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਹੈ, ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਲਗ ਲਬੇੜ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਏਥੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ, ਨਿਖੇੜ ਜਾਂ ਕਾਂਟੇ ਛਾਂਟੇ ਹੋ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਹਾਲਾਤ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਤਣੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕੁਖ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪੇਸ਼ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਘਟਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪੇਂਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਤਰੀਕਾਕਾਰੀ। ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਕੁਖ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚੋਂ ਪੁਟ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਾਨ-ਹੀਨ ਤੇ ਸੁੰਨ ਅੰਦਰਲੇ ਦੀ ਚੀਰ ਫਾੜ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਉਹਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਿਮਾਗੋਂ ਉਤਰੀਆਂ ਥੀਉਰੀਆਂ ਦੀ ਮਗਜ਼ ਪੱਚੀ। ਪਹਿਲੀ ਹਾਲਤ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨਾਟਮੀ ਹੈ, ਜੀਉਂਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ। ਦਿਮਾਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਮੌਸਮੀਫ ਸਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਈ ਰੁਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਰਡੀ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪੇਂਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰ ਇਹ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ। ਪਰ ਟੈਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ।

ਫਿਲਾਸਫੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਈ ਰੁਤੇ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਟੈਸ ਛਪੀ ਸੀ ਉਸ ਵਕਤ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜਕੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਪਵਿਤਰ ਲੜਕੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹਾਰਡੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਪੀਹੜੀ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਜਮਾਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਟੈਸ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ। ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਦਿਮਾਗੀ ਸਮਝ ਦੇ ਆਸਰੇ ਲਿਖਣਾ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਨੰਦੇ ਨੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਨਾਟਕ “ਮਰਚੈਂਟ ਆਫ ਵੀਨਸ”, ਸ਼ਾਮੂ ਸ਼ਾਹ” ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਨੰਦੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਖੁਗ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਸੀ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਜਾਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਸੁਦਾਗਰ ਤੇ ਸੂਦਖੋਰ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਖਸੀ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਤੇ ਮੁਨਹਸਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਰਥਕ-ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਬਿਖਾਰ ਲੈਣਾ ਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦੇ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਮਜ਼ਹਬ ਫਲਚਰ, ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਤਰਜ਼ੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਨਫਰਤ, ਈਰਖਾ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸਪਰਿੰਗ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਰੋਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਿਟੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਬਿਆਜ ਖਾਉਣਾ ਵਿਚ ਤਰਜ਼ੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੁੰਘਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਨੰਦੇ ਦੇ ਖੁਗ ਕੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਨ ਹੈ ਨਾ ਸਮਾਜਕ ਵੁੱਕਤ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਗਲ ਸਾਫ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਗਿਆਂ ਆਪਣੀ ਦਿਮਾਗੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਦਾ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਤਰਜਮਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਕਿ ਹਰ ਪਾਠਕ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀਹੜੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਚਿਤਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਨੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਆਪ ਕਢ ਲੈਣ ਅਤੇ ਅਨ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਮਹਿਦੂਦ ਸਮਝ ਕਰਕੇ ਉਹ ਛੁਟਿਆਇਆ ਨਾ

ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਥੀਉਰੀ ਨਾਲ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰੀ ਚੀਜ਼ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਕੋਈ ਥੀਉਰੀ ਨਹੀਂ। ਸਿਧਾਂਤ ਆਉਣੀ ਜਾਣੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਅਜ ਨਵੀਂ ਹੈ ਕਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਪਰਸੋਂ ਹਮਾਕਤ ਹੈ, ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਚਿਤਰ ਹੀ ਅਮਰ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦਾਂ ਅਜੇ ਇਹ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਕਿ ਜੀਉਂਦੀ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਕਲਮ-ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਦਿਮਾਗਬਾਜ਼ੀ ਹੈ; ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਅਲਿਹਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਸਿਆਸੀ ਟਰੈਕਟ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਉਰੇ ਨਹੀਂ। ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਛਾਂਗੀ ਇਕਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਹਾਲਾਤ ਇਕਹਿਰੇ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪੇਟ ਪੂਜਾ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬੜੀਆਂ ਪੇਚੀਦਾ, ਬੇਅੰਤ ਰੁਖੀਆਂ ਤੇ ਅਥਾਹ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਰਥਕ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਨਜ਼ਾਮ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਖਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਸਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਨਜ਼ਾਮ ਟਕਸਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਇਨ ਬਿਨ ਕਾਪੀ ਬਣਾ ਕੇ ਧਰੀ ਜਾਵੇ। ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਜਮਾਤ, ਇਕ ਨਜ਼ਾਮ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰੋਅ ਦੇ ਦਿਤੇ ਸਾਂਝੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ (ਅਤੇ ਜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਨਜ਼ਾਮ ਦਾ ਅੰਗ ਪ੍ਰਤਖ ਹੋਵੇਗਾ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਅੰਗ ਉਘੜੇਗਾ) ਇਨਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬੇਇਨਤਹਾ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਸਾਂਝ, ਇਸ ਭਿੰਨਤਾ, ਇਸ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਸਦੀਵੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕੁਖ ਵਿਚ ਹਰ ਪਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਨਵੀਂ ਬਹਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਤਸੀਵਰ ਹੈ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਛਾਂਗ ਕੇ ਨਾ ਹੀ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਨਿਠੋਲਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਹਿਰਿਆਂ ਜਿਹਾਂ ਕਰਕੇ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਔਖਿਆਂ ਸੌਖਿਆਂ ਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ

ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਮਖੀ ਤੇ ਮਖੀ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਿਆਸੀ ਆਰਥਕ ਪਾਲਿਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪੋਗੈਂਡਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦਾਂ ਦੀ ਈਜਾਦ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮੁਢ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਚੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਹਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਅੰਗ ਨੂੰ ਉਘੇੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦਸਣ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸਾਰਥਕ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਤਜਰਬਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਤੇ ਸਿਹਤ-ਵਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਹਨ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਅੰਗ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮਹਾਨਤਾ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਚੀਜ਼ ਦੂਰੋਂ ਜਾਂ ਨੇੜਿਉਂ, ਸਿਧੇ ਜਾਂ ਵਿੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤਵਰੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਕਦਮ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਲਿਸ਼ਕਾਉਂਦੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਣਦੀ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਬਤ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਤਿਖਿਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁਲਾਰਦੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਇਨਸਾਨ ਉਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਕੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਮਹਾਨਤਾ ਕਾਹਦੀ? ਹਰ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਇਨਸਾਨੀ ਤਜਰਬਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰੀਕਾਕਾਰੀ ਨਾਲ ਐਨਾਂ ਵਾਬਸਤਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਸਮਾਸਕ ਇਨਸਾਨੀ ਵੁਕਅਤ ਉਤੇ ਮਬਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨੀ ਤਜਰਬਾ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਜਰਬਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵੁਕਅਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ।

ਸੋ, ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਪੱਰੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਕਰਾਮਾਤ ਵਰਤੇ, ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨ-ਭੂਤ ਲਿਆਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਚੋਂ ਸਰੋਦੀ ਅੰਗ ਲਭੇ ਭਾਵੇਂ ਲਹੂ ਭਿਜੇ ਚੰਦ ਵੇਖੇ, ਗਲ

ਕੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਚੁਣੇ ਤੇ ਵਰਤੇ, ਜਿੰਨੇ ਚਿਰ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੇਗ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਖਸੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਉਂ ਉਘੜਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਝਣ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਈ ਹੈ, ਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਖਿਲਾਰੇ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪੈਦਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਉਕ-ਸਾਹਟ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਠਰੰਮਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਕਰਕਰੀ ਤਣਾਹਟ ਨੂੰ ਤੋੜ ਰੂਹ ਨੂੰ ਬੰਦ-ਖਲਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਬਾ-ਹੋਸ਼ ਤਸੱਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਕੁਖ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਦਿਲ ਫੋਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਕੋਈ ਐਸੀ ਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਾਹਿੱਤ ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦਾਂ ਦੇ ਆਟਿਆਂ ਹੀ ਪਲਟਣ ਲਗਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜੋ ਵੀ ਰਚਨਾਂ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਕਹਿਲਾਉਣ ਦੀ ਹਕਦਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਨਹੀਂ; ਉਪਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾਂ ਏਸ਼ਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਜਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਲਗੇ, ਪਰ ਹਰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਦਾ ਅਸਲਾ (infliction) ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾ ਚੁਕਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਮੈਂ ਹਾਰਡੀ ਤੇ ਮੁਖਾਮੇ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਆਹਰਨ ਸਮਝ ਕੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਤਰਕ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਉਸਰੋਈਆਂ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਦੋਸਤ ਤੇ ਸਾਥੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਨੋਰਥਾਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦੀ ਸੁਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਹੈ, ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਆਸਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਵੇਣਾਂ ਦੀ ਤਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਤੋਲਣ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਦਾ ਪੀ. ਏ. ਨਹੀਂ, ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਮਲੀ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਐਸਾ ਤਫ਼ਿਆ ਮੁਫ਼ਿਆ ਹਲ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਕਿ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਿਭਾ ਸਕੇ। ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ

ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹਲ ਵਲ ਉਂਗਲ ਕਰੇਗੀ, ਉਸ ਦੇ ਹਲ ਵਲ ਤੋਰੇਗੀ ਵੀ। ਪਰ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਨੂੰ ਹਰ ਕੀਮਤ ਤੇ ਮਸਲੇ ਹਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਾਲੀ ਨਾ ਹੀ ਕਾਹਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਮਿਣਵੇਂ ਤੋਲਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਨਤੀਜੇ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ। ਉਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ, ਉਸ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪੇਚੀਦਗੀ, ਉਸ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ, ਉਸ ਦੀ ਅਮੀਰੀ, ਉਸ ਦੀ ਮੱਟਕ, ਉਸ ਦੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਵੇਗ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ, ਵਫਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਇਹ ਪਵਿਤਰਤਾ, ਤੇ ਇਹ ਕੋਮਲਤਾ, ਆਪਣੇ ਨਤੀਜੇ ਕਢਣ ਵਾਸਤੇ ਕਤਰਨੀ ਪਵੇ। ਪਰ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਮਿਧੀਦੀ ਮੋਰੋੜੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਉਸ ਵਟ ਮਰੋੜ ਨੂੰ ਦਰਦ ਨਾਲ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪਾਲਣ, ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਨਿਰੀ ਤਰੀਕਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਦਾ ਪਿਛਲਗ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੁਨਿਆਈ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਕੰਮਜ਼ੋਰੀ ਤੇ ਮੁਰਦੇਹਾਣ ਛਾ ਜਾਇਗੀ। ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਕਾਹਲ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹਮਕੀ ਤੁਮਕੀ ਕਰਨਾ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਐਨ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੌਜ ਸਮਾਜਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਤਕੜੀ ਵਿਚ ਵੱਕਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਪੇਂਫਲਟ ਇਕ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਜ਼ਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਤੋਹੀਨ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਸਦੀਵੀ ਫਲਦਾਰ ਦਰਖਤ ਵਾਂਗ ਆਈ ਰੁਤੇ ਨਵਾਂ ਹੀ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਅਸਰ ਬੜਾ ਘਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦਾਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਥਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਮੰਗ ਕਿ ਤੂੰ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਪੈਦਾ ਕਰ। ਜੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚੰਮ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਦਾ ਕਦੀ ਮਿਠਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿੱਤ ਪਰਖਣ ਲਗਿਆਂ ਵੀ ਕਸਵੱਟੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਕਿ ਕੋਈ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬਤੇਰ ਸਾਹਿੱਤ

ਨੇ ਕਦੇ ਹਰਾਸ ਵੀ ਛਡਿਆ ਹੈ, ਕਦੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਸੁਟੇ ਹਨ? ਸੋ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਡੌਲੇ ਹੀ ਫੁਰਕਾਉਣੇ, ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵੇਗ ਨੂੰ ਖੁਗ ਕੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਾਦ ਦੀ ਯੂਨੀਫਾਰਮ ਪਹਿਨਾਂ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬੁਠਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਤੋਂ ਖਲਾ ਕਾਹਦਾ? ਜੇ ਵਾਦ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਹੈ ਉਹ ਖੁਦ ਬਖੁਦ ਉਘੜੇਗਾ, ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਸ਼ਕਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ, ਇਸ ਦੀ ਮਾਯੂਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ, ਇਸ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤੇ ਬਹੁਰੰਗੀ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਛੁਹੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਦੇ ਇਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦੀ। ਜੋ ਸਸਤੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰੀ, ਮੌਸਮੀ ਵਿਕਾਊ ਗਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਫੋਲਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ, ਨਵੇਂ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਕਪਾਟ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਵਿਤ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਹਨ ਕੀ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਫੋਲਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੀ ਕੌਮਲਤਾ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਸੁਕੁਮਾਰਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਮਹਿਬੂਬ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਲਕਾ-ਪਨ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਚੌਂਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕੰਮਜ਼ੋਰੀ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦੀ ਉਟ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰੂਹ ਤਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ ਹੈ ਨਾ ਉਸ ਨਾਲ ਚੋਸਤੀ ਨਾ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਰੁਪ ਦੇ ਪਖ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਖ ਡਾਢਾ ਲਿਸਾ ਹੈ। ਦੋ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਅਵਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੰਦੇ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਡਿਆਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੋਹਣੀ ਤੁਰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਅਨਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਟੇਜ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਉਘੜਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸਤਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮੋਚ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਹਾਸ ਰਸ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰ ਨਾਟਕੀ ਟੋਕ ਜਿਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਛੀ ਮਿਸਾਲ 'ਵਰ ਘਰ' ਵਿਚ ਭਗਤ ਗਨੇਸ਼ੀ ਲਾਲ ਨਾਲ ਮਖੌਲ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਵਜੂਦ ਬੋਲੀ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਿਫਤਾਂ ਦੇ ਨੰਦਾ ਪਾਇ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਵੀ ਗਹਿਰੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਮੀਰ ਤਜਰਬਾ ਜੋ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਰ ਉਪਰਾ ਗਿਆਨ ਅਗੇ ਹੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨੰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਮ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਭੁੰਘਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਪਣਾ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਿਤੇ ਰੜਕਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਐਨਾ ਉਪਰਾ ਤੇ ਉਤੇ ਹੀ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪਾਠਕ ਬੇਧਿਆਨਾ ਜਾਂ ਹੁੰਗਲਾਂਦਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੱਲੇ ਪਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਵੇਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਾਇ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵੇਰ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਾਣੀ ਨੂੰ ਐਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੁੰਡੀ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਤੇ ਸਵਾਦ ਮੁਤਾਬਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਸੂਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਢ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਨਸਾਨੀ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਇਹ ਅਥਾਹ ਝੁੰਗਾ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਬਹੁਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਨੰਦੇ ਦੀ ਕਿਆਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਰਲੀ ਜਿਹੀ ਵਾਢੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ, ਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਹਿ ਤੇ ਨਵਾਂ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਨਵੀਂ ਕੀਮਤ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਮਨੋਵੇਗਕ ਰਵੇਜਾ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਗਲ ਕੀ ਕਰੜੀ ਪਕੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। 'ਵਰ ਘਰ' ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। 'ਵਰ ਘਰ' ਦੀ ਭਾਲ, ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਦੇ ਘਰ ਸਗਨ, ਉਸ ਦਾ ਟੁਟਣਾ ਤੇ ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਣਾ, ਸਭ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਜਿਹੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਿਦਿਆ, ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਤੇ ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਖੇੜ ਤੇ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਤਹੀ ਚਲਾਵੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਟਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਦੇਂਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਕੁਝ ਮੰਗਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਚੰਦ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਹਲਕਾ ਫੁਲਕਾ ਸਾਥੀ ਹੈ। ਹੰਢਵੀਂ ਦੋਸਤੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਨੰਦੇ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਨਹੀਂ।

'ਸੁਭੱਦਰਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਨੰਦਾ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗਲ ਵਿਚ ਮੁਢੋਂ ਹੀ ਘੁਸ ਗਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾਟਕ ਬੋਲਣਾ ਹੈ ਅਤੇ

ਇਕ ਨੌਂਹ ਸੱਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਛਾ ਹੈ, ਪਰ 'ਸੁਭਦਰਾ' ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਧਵਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੜਕੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਜਾਂ ਸਹੁਰੇ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚੁਲ੍ਹੇ ਚੌਂਕੇ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਰੁਸਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਵਿਆਹ ਵਾਸਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕੰਮ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਕੋਲ ਰਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸੱਸ ਵਲੋਂ ਕੁਟ ਮਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਧਵਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਹਰ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਲੜਕੀ 'ਇਕ ਤੇਰੀ ਜਿੰਦ ਬਦਲੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਗੋਲੀ' ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਭਦਰਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਰ ਕੁਛ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਰਾ ਦੀ ਤੀਬਰ ਉਡੀਕ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਮੋਦੇਚ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਧੋਲ ਬਾਟੇ ਕੌੜੀ ਨੂੰ ਡੰਡੇ ਪੈ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਚਾਰ ਧੌਲ੍ਹਾਂ ਜਵਾਨ ਜਹਾਨ ਬਹੂ ਨੂੰ ਵਜ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿਹੜੀ ਆਖਰ ਆ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕਤਲ ਤੁੰਮਣ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸੀਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੋ ਗਲਾਂ ਤੇ ਮੁਨਹਸਰ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਵਿਧਵਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਪਰਤੱਖ ਦਿੱਸੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਜਿਸ ਚੇਤੰਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭੌਂ ਨੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਕਟਣਾ ਹੈ ਉਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਭੌਂ ਪਰਤੱਖ ਦਿਸੇ। ਸਰੋਜਨੀ ਨੈਡੋ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਚੰਦ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰ-ਅਸਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਨਿਸਬਤ ਨੰਦੇ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅੰਕ ਦੇ। ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਨਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਨਾਟਕ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕੰਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਦਰਾ ਵਿਧਵਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੱਸ ਸਹੁਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਸਟੇਜ ਤੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਸੁਭਦਰਾ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਵਿਧਵਾ-ਪੁਣਾ ਕਿਤੇ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੁਟਿਆਰ ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਉਸ ਦੀ ਡੀਲ ਡੋਲ ਹੈ। ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀ ਮਤੇਈ ਮਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋਈ ਕਹਿ ਲਵੇ। ਪਰ ਵਿਧਵਾਪਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਉਹ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੁਭਦਰਾ, ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਤੀ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਘਰੋਗੀ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਖਤੀ ਕਰ ਕੇ ਸੁਭਦਰਾ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਤ ਪੋਕੇ ਘਰਾਂ ਦੀ, ਸੁਭਦਰਾ ਦੇ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਔਖੀ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ। ਸੁਭਦਰਾ ਨੂੰ ਜੋ ਅਰਲੀ ਜਿਭੀ ਜ਼ਬਾਨ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਹੁਣ ਉਹ ਸਿਰਫ ਉਸ ਦੇ ਨਾ ਦਬੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜ਼ਾਹਰ ਇਸ ਜ਼ਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹਵਾ ਨੇ ਸੁਭਦਰਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਮਰ ਚੁਕੇ ਵਿਆਂਦੜ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜੁੜੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਰਵਾਇਤ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਨੋਂ ਅਵਲ ਤਾਂ ਕਢ ਛੱਡਿਆ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਹਲਕਿਆਂ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਖੁਲ੍ਹਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੇ ਗਾਉਣ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨੌਂਹ ਸੱਸ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਾਲ। ਸੱਸ ਮੋਹਣਾ ਮਾਰਦੀ, 'ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪੁਤ ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ' ਜੋ ਆਮ ਸੱਸਾਂ ਆਖਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸੁਭਦਰਾ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਤੇਰਾ ਪੁਤ ਮਰ ਗਇਆ ਆਪਣੀ ਆਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਵੇਖਿਆ, ਮੈਂ ਤੇ ਲਾਵਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਹੀ ਚੋਰ ਹਾਂ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਮਾਪੇ ਮੇਰਾ ਤੇਰੇ ਘਰ ਨਾਂ ਨਾ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਘਰ ਢਾਉਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣਾ, ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਲਗਦੀ ਕੀ ਹੈਂ?' ਸੱਸ ਉਸ ਦਾ ਖਾਣ ਹੰਢਾਉਣ ਤੋਲਦੀ, ਸੁਭਦਰਾ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਗੁੱਲਮ ਸੁਣਾਉਂਦੀ। ਇਹ ਨੌਂਹ ਸੱਸ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਿਤ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਸਮੇਤ ਸਹੁਰੇ ਹਰ ਇਕ ਨਕ ਨਕ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਹੁੰਦੀ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜਵਾਨ ਬਾਲ-ਹੀਨ ਵਿਧਵਾ ਦੀ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਸਮਾਈ ਨਹੀਂ। ਨਾਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਟੁਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜਵਾਨ ਲੜਕੀ ਦੇ ਹਾਣੀ ਲਭਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਐਨੀ ਪਰਬਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਡਕੇ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਧੁੰਦਲਾ ਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਬਾਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਰਵਾਇਤ ਬਾਬਤ ਘਿਰਣਾ ਹੁੰਦੀ। ਭੈਣ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਨਾ ਲੰਘਣ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਗਲਤ ਲਗਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਚੇਤੰਤਾ ਤੇ ਇਸ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਦਲੇਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੇ ਸੀਨ ਦੇ ਥਾਂ ਕੋਈ ਐਸੀ ਘਟਨਾ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੁਲਕ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੇ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਐਸੇ ਭੈੜੇ ਰਿਵਾਜ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਉਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਐਸੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਦਾਚਾਰਕ ਰੋਹ ਜਮਾਉਂਦੀ, ਤਾਕਿ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਵਾਸਤੇ ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਚਤਾਈ ਦਾ

ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ, ਕਮ-ਕਮ-ਕਮ ਪਬਲਕ ਤੌਰ ਤੇ । ਪਰਮਾਨੰਦ ਵਿਚ ਇਹ
 ਮਨੋਰਥ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਘੜਿਆ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਐਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਮਾਜ ਭੇਂ ।
 ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ ਦੀ ਪੌੜੀਸ਼ਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ
 ਗਇਆ । ਸ਼ਰਮਾਇਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਇਹ ਸੁੰ-ਵਿਰੋਧ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ
 ਇਹ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਵਾਸਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਇਨਸਾਨੀ
 ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਮੇਦਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਪਬਲਕ
 ਤੌਰ ਤੇ ਸਭ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵੋਟ ਦੇਣਗੇ, ਪਰ ਆਪਣਾ
 ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਲਗੇ ਕੁਆਰੀ ਤੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਮੀਜ਼ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ
 ਵਿਧਵਾ ਵਲ ਤਾਂ ਹੀ ਆਉਣਗੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਲੋੜਵੰਦ ਹੋਣ, ਜਾਂ
 ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਜਦੋਂ ਸਭ ਕੁਛ ਪ੍ਰਵਾਣ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ
 ਹੈ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ਚੁਣਵੀਂ ਸੋਹਣੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਧਵਾ ਹੋਣ ਦੇ ਵਡਮੁਲੀ
 ਲਗੇ ਜਾਂ ਵਡੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਜਾਂ ਦਾਜ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੋਵੇ । ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ
 ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਭੇਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਇਆ ।
 ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੀਨ ਦੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ । ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ
 ਐਨਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬੋਝ ਨੂੰ ਹਲਕਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹਾਸੇ ਠਠੇ ਦੀ
 ਹਵਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖਤਾ ਵਿਚ ਮਦਦ
 ਕਰਦਾ ਹੈ । ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਭੇਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਸੀਨ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ
 ਪਾਠਕ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਮਹਿਸੂਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਹ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੀ
 ਨਾਲੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦੀ । ਹੁਣ ਸ਼ਰਾਬ ਵਾਲਾ ਸੀਨ ਨਿਰੀ ਭਰਤੀ ਹੈ ।
 ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਮਸਲਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ
 ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੈ ਅਤੇ ਨੰਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਇਹ ਪਿਛਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ
 ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ, ਉਸ ਵਕਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਹਿਰੀ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਤੇ
 ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੋਟੇ ਸੁਧਾਰ ਵਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੁਕਤੇ
 ਤੋਂ 'ਸੁਭਦਰਾ' ਮਾੜਾ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ । ਬੋਲੀ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ
 ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੇ ਨਖੇੜ (ਭਾਵੇਂ ਸੱਤਹੀਂ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ) ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਾਸਤੇ ਨੰਦੇ ਨੂੰ ਦਾਦ
 ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਸੁਭਦਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ
 ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਸੀ ਅਤੇ ਨੰਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕਕਾਰ । ਨੰਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ
 ਚੰਗਾ ਹੈ, ਬਹੁਤੀਆਂ ਪੜੀਨਾਂ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦਾ, ਲੰਮੇ ਵਾਹਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਜਿਸ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਤਹੀਂ ਵਿਸ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਤਹੀਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ

ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਲ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਬਾਬਤ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਜਰੇ ਨਾਟਕ 'ਵਾਰਸ' ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੋਖੇ ਕਰੜੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹਥ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਖਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਵਾੜਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਚਿਤਰ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਹਰ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੈਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਜਾਤ ਚਲਣੀ ਤੇ ਕਰਮ ਕੈਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਖਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਿੱਟੇ ਕੀ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਭੇਂ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ। ਐਸੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਮੈਦਾਨ ਖੁਲ੍ਹਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਬੋਹੜੀਆਂ ਬਾਕੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਛੁਡ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀਹਾਂ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੂਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਹਕਦਾਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਬੇਲੋੜੀ ਨ ਹੋਵੇ।

ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਫ ਮੂੰਹ ਦੀ ਗਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਨਾਰਕੀ' ਵਾਲੇ ਉਘੇੜ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਹੀਂ। ਦੋ ਸਮਾਜਕ ਰੋਆਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਮੁਖਾਲਫ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ। ਇਹ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਖਾਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਾਬੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਾਅ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸਿਆਸੀ ਸਿੱਟੇ ਕੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ—ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਮੁਖ ਲੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ। ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਵਕਤ ਟੱਪਾ ਦੇਣਾ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਤਰਤਾ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਕਰ ਕੇ ਸੀ, ਸਾਹਿੱਤਕਾਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਦੋ ਰੋਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਗਲ ਬਾਤ ਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਆਦਮੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਹਿੱਤ ਤਾਂ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਜੀ ਖਾਸੀਅਤਾਂ ਤੇ ਮਬਨੀ ਹੋਣ

ਤ ਖਾਸੀਅਤਾਂ ਸਮਾਜਕ ਲਹਿਰ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ। ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਇਹ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਦੇ ਵਿਚੋਲ-ਪੁਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਤੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਤੇ ਇਸ ਵਕਤ ਤੇ ਮਿਲਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸਾਮਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀ। ਗਲ ਇਹ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰੋੜਾਂ ਚੋਂ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਗਾ, ਪਰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਦੀ ਚਿਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਿਰੀ ਮੂੰਹ ਦੀ ਗਲ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਮਲੇ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲਾਮ-ਬੰਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਡੇ ਸਯੱਦ ਬੇਟੇ ਹੀ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਉਣਾ ਹੈ ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਉਨ ਹੀ ਲਾਹੁਣੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਿਆਸਰੇ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਨਾਹ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਸਯੱਦਾਂ ਦਿਆਂ ਵਾੜਿਆਂ ਵਿਚ। ਜੇ ਸਯੱਦ ਬੇਟੇ ਅਮਨ ਤੇ ਜੰਗ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਹਨ ਤਾਂ ਸਯੱਦਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਠਣ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਿਉਂ, ਤੇ ਇਸ ਜਮਾਤ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ? ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਕ ਦੋ ਸੀਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੰਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਆਮ ਤਾਰੀਖ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਗਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦਾ ਲੈਕਚਰ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟ ਕੰਬਖਤ ਲੋਕ ਹਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਆਵਨ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਛਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਅਮੀਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਤਕ ਨੇਕ-ਨੀਅਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਅਫਸਰ ਦਹਿਕਾਨ ਨੂੰ ਲੁਟ ਕੇ ਮੋਟੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪਿਉ ਦੇ ਘਰ ਤਾਂ ਉਬਲ ਉਛਲ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜੱਟ ਘਰਾਣਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੁਟੇ ਹੋਏ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਲੋਪ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਭੁਜਦੀ। ਦੁਧ ਘਿਉ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਲਾਲ ਪਏ ਹਨ ਝੋਟਿਆਂ ਵਰਗੇ। ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਗੁਲੀ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਘਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹੀ ਅਸੀਂ ਆਪ ਅਖੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ, ਪਰ ਪਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਸਾਡੇ ਕੰਨੀਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੋਂ। ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ ਕਿ ਕਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟਣਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਹਕੂਮਤ ਐਸੇ ਅਫਸਰ ਰਖਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੈਕਾਰੇ ਬੁਲਾਇਆਂ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਭਾਗਭਰੀ ਫੌਜਦਾਰ ਦੇ ਅਖੀਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਮਲਾ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਤੇ

ਉਹ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੱਟ ਵੀ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਧੌਂਸ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਭਾਗਭਰੀ ਦੀ ਮਾਂ ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹੈ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਰਹਿਮਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਗਭਰੀ ਇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਤੌਰੇ ਵਹੁਟੀ ਤੇ ਰਈਅਤ ਜੱਟ ਜਮਾਤ ਵਾਲਾ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਭਾਗਭਰੀ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਗਿਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲੈ ਗਇਆ ਹੈ, ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਵਡਿਆਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹਾਂ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਮਾੜਾ ਘਰ ਤਕੜੇ ਘਰ ਧੀ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦੇ ਰਈਅਤ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਾਲ ਭਾਗਭਰੀ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸੀਨ ਟਿਤਿਹਾਸਕ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਅਫਸਰ-ਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਤੇ ਘਿਰਣਾ ਜੋ ਸੇਖੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਗਲੀ-ਬਾਤੀਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀਨ ਐਨ ਕਟਦਾ ਹੈ। ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਬਲਿਉਂ ਜ਼ਮੀਨ ਹੀ ਖਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੀਨ ਦੀ ਹੌਂਦ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹੜੀ ਸਮਾਜਕ ਭੇਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੇ ਜੁਸੇ ਦਾ ਖਾਸ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਜੱਟਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਦਾ ਸੀਨ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਐਵੇਂ ਪਰਛਾਵਾਂ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੀਨ ਦੀ ਹੌਂਦ ਵਿਚ ਉਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਪੈਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦੇ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਤਸਖੀਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਸਮਾਜਕ ਪਿਛੋਕੜ ਸਲੀਕੇ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਲ ਰਹਿ ਗਈ ਵਾਰਸ, ਭਾਗਭਰੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ। ਬਤੌਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਭਾਗ ਭਰੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਗੌਰਵ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਰਵਾਇਤ ਐਨੀ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਇਆ, ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਟ ਕਢਿਆ। ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਤਲਬ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਸੜੇ ਸੱਯਦ ਪੁਣੇ ਦਾ ਕੋਈ ਡੱਪਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਅਗਲਿਆਂ ਕੁਟ ਕਢਿਆ। ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਫੌਜਦਾਰ ਤੇ ਸੱਯਦਾਂ ਨਾਲ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਗਲ ਇਤਿਹਾਸਕ

ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਸੋਖੋਂ ਦੀ ਗਲ ਕਿ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੀ, ਜੋ ਮੰਨ ਵੀ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਉਹ ਗਹਿਰਾਈ ਤੇ ਪਕਿਆਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਭਾਗਭਰੀ ਤਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਵੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਉਹ ਭਰਵਾਂ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਦੁਆਂਦਾ, ਜੋ ਵਾਰਸ ਦੀ ਹੀਰ ਦਾ ਦਿਵਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਗਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਹੀ ਹਨ, ਦਿਲ ਤਕ ਤਾਂ ਘਟ ਹੀ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਗਭਰੀ ਵਿਚ ਸੋਖੋਂ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਹੀ ਰਾਹ ਸਨ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਭਾਗਭਰੀ ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਲਾਉਂਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਗਲ ਲਗਦੀ ਹੀ ਨਾ, ਜੋ ਲੱਗੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੇ ਤਾਸੀਰ ਹੁੰਦੀ, ਪਿਆਰ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਦਾ, ਹੀਰ, ਨੁਲੀਅਟ ਵਾਂਗ ਉਸ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਹੜ ਸਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਵਾਲੀ ਦਸ਼ਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜੋ ਭਾਗਭਰੀ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਪ੍ਰਵਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਵਾਰਸ ਦਾ ਹਲਕਾ ਇਸ਼ਕ ਉਸ ਦੇ ਪਿਠ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ। ਭਾਗਭਰੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਭੱਠ ਸੋਖੋਂ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਬਣਾਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਭਾਗਭਰੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਰੂਹ ਬਿਲਕੁਲ ਬੁਠਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਜੱਟੀ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਵਾਰਸ ਦੀ ਹੀਰ ਜੱਟੀ ਤਾਂ ਰੱਬ, ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀ ਦੇ ਬਾਣੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਰਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਫਕੀਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੁਫੇੜ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੋਖੋਂ ਦੀ ਭਾਗਭਰੀ ਕੁੜਿੱਕੀ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜੇ ਤੇ ਪਾਪਣ, ਫਕੀਰੀ ਵਿਚੋਂ ਆਸ਼ਕ ਨੂੰ ਕਢੇ ਤੇ ਗੁਨਾਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਚੋਰਾਂ, ਯਾਰਾਂ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਆਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਦੇ ਹਨ। ਫਕੀਰੀ ਦਾ ਭੇਸ ਆਸ਼ਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਪਵਿਤਰ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਸ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਤੇ ਸੋਖੋਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ।

ਵਾਰਸ ਪਾਤਰ ਬਾਰੇ ਦੋ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਇ ਦੇਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਕੀ ਸੋਖੋਂ ਦਾ ਵਾਰਸ ਹੀਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਅਕਸ ਹੈ? ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਿ ਜੇ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਬਾਬਤ ਸੋਖੋਂ ਦੀ ਰਾਇ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਰਾਇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੈ? ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਬਾਬਤ ਯਕੀਨੀ ਚੀਜ਼ ਸਾਡੇ ਕੋਲ

ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਕਵੀ, ਸੂਫੀ ਤੇ ਸੱਯਦ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਿਕੋਬੰਦ (authentic) ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਾਰਸ ਤਾਂ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਵਾਰਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀਰ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸਜੀ ਖਬੀ ਅੱਖ ਵੇਖਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਰਲਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਪਾਤਰ ਵਾਰਸ ਦੀ ਸੂਫੀ ਫਿਲੋਸਫੀ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਦਿਸਦੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਸੱਯਦ ਜਮਾਤ ਦਾ ਰੈਸ਼ਨੇਲ। ਇਸ ਦੇ ਬਗੈਰ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਕਦੀ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ, ਸੂਫੀ ਫਿਲੋਸਫੀ ਤੇ ਜਮਾਨੇ ਦੀ ਸੱਯਦ ਜਮਾਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਅਲਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਅਤੇ ਇਸ ਤਅਲਕ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਇਸ ਪਾਤਰ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫਾਰਮੂਲੇਸ਼ਨ (Formulation) ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਰੋਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੋਖੋਂ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਹੀਰ ਦੇ ਇਸ਼ਕ, ਸੂਫੀ ਫਿਲੋਸਫੀ ਤੇ ਸੱਯਦ ਜਮਾਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਤਅਲਕ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰ ਸਕਿਆ। ਸੋਖੋਂ ਦੀ ਰਾਇ ਦੇ ਉਲਟ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਜਮਾਤ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਬਰਕਰਾਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਹੀ ਕਰਦੀ, ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਜਿਤਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਤਰੀਕੇ ਤਕ ਰਾਖੀ ਕਰਦੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਜਿਠਦੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸ ਜਮਾਤ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਕਿਥੇ ਹੈ? ਬਲਹਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਘਰੋਂ ਤਾਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਸੋਖੋਂ ਨੇ ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੋਂ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤਰੀਕੇ ਅਖਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਵਾਹੀ ਵਲੋਂ ਅਵੇਸਲੇ, ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੰਡਾਉਣੋਂ ਕੰਨੀਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ, ਮੇਹਦਿਉਂ ਕੰਮਜ਼ੋਰ, ਆਦਤਨ ਆਲਸੀ, ਸੁਖਿਆਰਤੋ, ਮਲੂਕਤੋ ਤੇ ਧੀਆਂ ਵਰਗੇ ਪੁਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਕਾਸਯਾਬ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਵਾਰਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੀ ਮਰਦ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੇਜ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੈ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਭਜਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਟੀਮ ਦਾ ਲੀਡਰ ਹੈ। ਸੋਖੋਂ ਨੇ ਇਹ ਦਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਬਤੌਰੇ ਆਖ਼ਕ ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਇਸ਼ਕ ਮਾਰਫਤ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਹੀ ਭਾਗਭਰੀ ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਕਬੂਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਸਲ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਗਭਰੀ ਉਸ ਨੂੰ “ਠਹਿਰ ਵੇ ਵਡਿਆ ਕਾਹਲਿਆ” ਕਹਿ ਕੇ ਝਿੜਕ ਕੇ ਥਾਂ ਸਿਰ ਰਖਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੋ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਅਹਿਮ ਹਨ। ਇਕ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੁਠਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨੀਂਹ, ਪਾਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ, ਵਾਰਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਲਪ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸੀਨ ਹੈ। ਬਤੌਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੇਖੋਂ ਇਥੇ ਅਸਲੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ, ਇਹ ਸੀਨ ਇੰਨੇ ਬਿੰਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲਾ ਸੀਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਰਾਂਝਾ ਵਿਆਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਚੂਚਕ ਦੇ ਮੰਨ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਖੜਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਧਲੀਆਂ ਦਾ ਜਗ ਵਿਚ ਬਾਇਬਲ ਵਸੋਬਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਕ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਬਿਲਕੁਲ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਮੁਤਅਲਕ ਵੀ ਜੋ ਰਵਾਇਤ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਮਕਾਨ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਵਾਰਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬੁਠਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਭਜ ਜਾਣ ਦੀ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਸੇਖੋਂ ਮਨਘੜਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਐਵੇਂ ਮਾਮੂਲੀ ਨਾਲ ਲਗਵੀਂ ਗਲ ਬਣਾ ਕੇ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਭਜ ਜਾਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਉਘੇੜਨ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਸਾਰੀ, ਉਸ ਦੀ ਵਕਤ ਮਬਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਥ ਨਾ ਪਾਉਣਾ ਤੇ ਨਾਟਕ ਕਾਹਦਾ? ਵਾਰਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਲੀਹ ਤੇ ਉਸਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦੀ ਗਲ ਬਣਾਕੇ ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਗਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਫਿਲੋਸਫੀ, ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਘੇੜਿਆਂ ਬਗੈਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਸ ਕਾਹਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ?

ਦੂਸਰਾ ਭਾਗਭਰੀ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀਨ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਭਾਗਭਰੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਵਸਲ ਤੇ ਘਰ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਾਰਸ ਵਾਸਤੇ ਭਾਗਭਰੀ ਮਾਰਫਤ ਦਾ ਘਟਾ ਆਪਣੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਸੀ। ਸੀਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ? ਵਾਰਸ ਭਾਗਭਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦੰਮ ਕਢ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਗਭਰੀ ਇਸ ਕਾਹਲ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੈ, ਸਸਤਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਗਭਰੀ ਦਾ ਤਾਂ ਇਸ਼ਕ ਹੀ ਢਿਲਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ਼ਕ ਨਾਲ ਨਸ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਖਾਨ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਬੋਗਮਾਂ ਆਇਸ਼ਾਂ ਹੋਰੀਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇੰਨੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਪੰਜਾਹ ਕੋਹ ਹੀ ਚਲ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋਈ ਵਾਰਸ

ਹੋਰੀਂ ਪੰਜਾਹ ਕੋਹ ਹੀ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਉਲਟ ਸੋਖੋਂ ਨੇ ਧਿਰੋਜੋਰੀ
 ਭਾਗਭਰੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਅਖਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਫਕੀਰਾਂ ਵਾਲਾ
 ਆਲਸ ਆ ਗਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਰਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਐਸੇ ਲਫਜ਼ ਪਾਏ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ
 ਹੋਵੇ ਕਿ ਵਾਰਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਹਾਰਿਆ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਜਾਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਭਾਲਦਾ ਹੈ।
 ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਗਭਰੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਪਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਮਰਨ
 ਜਿਉਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਾਫ਼ ਹੈ ਇਹ 'ਸ਼ਾਹ ਜੀ' ਭਾਗਭਰੀ ਨਹੀਂ,
 ਸੋਖੋਂ ਆਪ ਅਗਾਂ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ। ਉਸ
 ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ
 ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਉਤਰਿਆ ਨਹੀਂ, ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ,
 ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪਖ ਪੂਰਿਆ, ਜਿਸ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ
 ਤਜਰਬਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਛਰੀ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ। ਅਖੀਰ
 ਤਕ ਹਿਕ ਡਾਹ ਕੇ ਲੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੁਲ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰਾਂ
 (ਸਮੇਤ ਸੋਖੋਂ ਦੇ ਘੜੇ) ਨਾਲੋਂ ਪਾਇਦਾਰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਉਚਾ ਮਿਆਰ ਕਾਇਮ
 ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਖਰਚ ਇਹ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ
 ਵਾਰਸ ਵਾਸਤੇ ਇਸ਼ਕ ਖੇਡ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਗਭਰੀ ਨੂੰ ਸੁਆਣੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣੀ
 ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਬਾਬਤ
 ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਉਲਟ ਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋਈ ਅਸਲੀਅਤ
 ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਇਹ ਹੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਹੈ ਆਕਬਤ ਸੁਧਾਰਨ, ਅੱਲਾ ਤਆਲਾ ਨਾਲ
 ਵਸਲ ਕਰਨ ਤੇ ਗਲ ਦੀ ਇਸ਼ਕ ਬਾਬਤ, 'ਹਾਥੀ ਜੀਉਂਦਾ ਲਖ ਦਾ, ਤੇ ਮੋਇਆ
 ਸਵਾ ਲਖ ਦਾ' ਵਾਲੀ ਕਰਾਈ ਚਰਚਾ ਦਾ।

ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਉਸ ਦੇ
 ਸਮਾਜਕ ਗੋਤ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਖ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ
 ਵੰਨੋਂ ਵੰਨੀ ਵਜੋਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਧਰ ਤੇ
 ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸੋਖੋਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ
 ਨੇ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ
 ਅਸਫਲ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਸੋਖੋਂ
 ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ
 ਦੇ ਚੰਦ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਰੂਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ
 ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਣੇ ਨੂੰ ਭਰਵੀਂ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਐਪਕ (epic)

ਤੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ । ਰੂਪ-ਪਖ ਤੋਂ 'ਵਾਰਸ' ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਜੁਗ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਫੀਮ ਵਾਂਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਹਿਮਾਂ, ਵਿਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਵੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਜੋੜ ਨੂੰ ਚਿਮਟੇ, ਹਰ ਅਹਿਮ ਮਸਲੇ ਦੇ ਦਵਾਲੇ ਹੋਵੇ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਬ ਹੇਠ ਲਿਆਵੇ; ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਚਿਤਰੇ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਬੇਇਨਤਹਾਈ ਨੂੰ ਉਘਾੜੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੇਗ ਤੇ ਰੋੜ੍ਹੇ ਚੋਂ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਪੈਟਰਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਵੇ । ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੇ ਤਾਂ ਗਿਲ ਹੀ ਗਾਲ ਛਡੀ ਹੈ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਾਂਹਿਤਕ ਪਧਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹਿਆ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਿਹੜੀ ਮਨ ਘੜਤ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਸਰੀਰ ਕਿਹੜੇ ਅੰਗਾਂ ਪੀੜ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਹੜੇ ਮਸਲੇ ਚੁਲੀ ਹਨ ਕੋਹੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਾਹ ਮਲ ਕੇ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਅਪਣੀ ਤਬਖੀਸ ਉਹ ਆਪ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਤਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਕੇ ਫੋਲਣ ਤਾਂ ਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਂਹਿਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਰਜਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਭਰਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤੰਤਾ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤਾਂ ਭਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਸਹੀ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਤਵੱਕੋ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਕੜ ਭਾਵੇਂ ਸਤਹੀ, ਸੁਧਾਰਾਤਮਕ ਜਾਂ ਓਪਰੀ ਹੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਉਹ ਮਸਲਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਹੀ । 'ਪਵਿਤਰ ਪਾਪੀ' ਨਾਂ ਪਵਿਤਰ ਹੈ ਨਾਂ ਪਾਪੀ; ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਸਮਾਜਕ ਅਗਿਆਨ ਹੈ । ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਹੜੀ ਗੁਠੇ ਮਸਲਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਇਕ ਲੜਕੀ ਧੀ ਭੈਣ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਚੰਦ ਰਿਸ਼ਤੇ ਛਡ ਕੇ ਜਿਸ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ । ਸਿਵਾਏ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮਣਘੜਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ, ਕਮਾਲ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋੜ੍ਹਾ ਹੈ ? ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁਧ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ? ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਸਮਾਜਕ ਅੜਚਨ ਹੈ । ਕੀ ਗਲ ਬਣਦੀ ਫਥਦੀ ਹੈ । ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਹਨ । ਕਮਾਲ ਹੈ ਵੀ ਲਾਇਕ ਕਮਾਉ ਤੇ ਮਾਂ ਦੇ ਐਨਾਂ ਪਸੰਦ ਕਿ ਬਗ਼ੈਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੁਤ ਬਨਾਉਣ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਧੀ ਦੇ ਕੇ ਪੁਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਤੋਂ ਅਛਾ

ਸੁਖਾਵਾਂ ਜਵਾਈ ਕਿਹੜਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਗੈਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਪੁਤ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਜਵਾਈ ਘਰ ਟੁਕਣਾ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਲੜਕੀ ਦਾ ਬਾਪ ਕਹਿੰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੂੰਹੋਂ ਤਾਂ ਉਭਾਸਰਦੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਹੜਾ ਮੁੰਡਾ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਲੜਕੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਲ ਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਝਟ ਟੁਟ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਾਜ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਕਮਾਲ ਦੇ ਲਿਆਂਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੁੜੀ ਦੇ ਹਥ ਪੀਲੇ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵੀ ਕਮਾਲ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਐਨਾਂ ਕਿ ਉਹ ਟੀਬੀ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਂਦੜ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਦਾ ਸੀਨ ਬਹੁਤ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਭੇ ਨਾ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਸਲਾ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਹੇ ਭੈਣ ਵਰਗੇ ਪਵਿਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬਦਲਨਾ ਅਪਵਿਤਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਵਿਤਰ ਹੈ। ਅਪਵਿਤਰਤਾ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਘੁਲ ਜਾਏ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਸਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਪਵਿਤਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ? ਉਂਜ ਹੋਏ ਵੀ ਵਹੁਟੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਮਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਂਵੇ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਰਬ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਮਿਤਰ ਧਰੋਈਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਅਣਹੋਣੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭੈਣ ਸਿਰੋਂ ਨੰਗੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਇਜ਼ਤ ਦਾ ਟੁਕ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਵਹੁਟੀ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਾਂ ਪਿਓ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਰਾ ਸਰੀਕ। ਫੇਰ ਝੂਠੀ ਮੂੰਹ ਰਖਣੀ ਕਾਹਦੇ ਵਾਸਤੇ। ਭਲਾ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਭੈਣ ਦੀ ਫੋਕੀ ਮੂੰਹ ਰਖਣੀ ਕਰ ਛਡੀ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਹੋਰ ਤੇ ਕਮਾਉਣਾ ਹੋਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲੇ। ਕਮਾਲ ਦਾ ਮਸਲਾ ਮਸਨੂਈ ਤੇ ਬਦਬਦੀ ਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਐਵੇਂ ਹਥੀਂ ਸਹੇੜੇ ਆਤਮਘਾਤ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀਂ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਤਾਂ ਭੰਗ ਭੁਜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਟੀ. ਬੀ. ਤੇ ਦਮੋਂ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਦੇ ਕੁਸਕ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਮੁਠ ਦਿਤੀ, ਉਪਭਾਵੁਕਤਾ ਵਰਤੀ, ਅਲੁੜ ਪਾਠਕ ਦੇ ਅਥਰੂ ਕਢਾ ਲਏ, ਨਾਵਲ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਇਆ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਉਘੇੜ ਨਾਟਕ ਜਿੰਨਾ ਸੰਜਮੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਤੈਕਨੀਕ ਵਿਚ ਜ਼ਮਾਨਾ ਐਸਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਨੇ ਸਾਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚੁਕੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਸਮਝ ਕੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿਤਾ। ਜੋ ਲੰਬੇ ਤੇ ਪ੍ਰੋਸੇਵੇਂ (formal) ਉਘੇੜ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹਟਦਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਮੁਖ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਗਲ ਦੀ ਗੁਲੀ ਤੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਵਕਤ ਲਾ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਉਘੇੜ ਦੀ ਬੁਰਕੀ ਉਹ ਮੁਖ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਗ ਲਬੜ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੀ ਲੰਘਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਰੂਲੇ ਦੇ ਨਾਵਲ ਰੰਗ ਮਹਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਸੀ ਸਫਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਮਿੰਦਰ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਤਅਲਕ ਹੈ? ਰਾਮਿੰਦਰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਦਾ ਉਹ ਤਅਲਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਹੁਰੇ ਘਰ ਵਸਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤੇ ਮਾਣਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਤੀਰਾ, ਉਸ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਪੈਣ ਤੇ ਭਗਵੰਤ ਕੌਰ ਦਾ, ਆਂਢਣਾਂ ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਦੀ ਕਾਨਾਫੂਸੀ, ਭਗਵੰਤ ਕੌਰ ਦਾ ਆਪ ਰਾਮਿੰਦਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਸਣ ਵਾਸਤੇ ਸਦਣਾ, ਬਲਬੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ..... ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਗਲ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲੰਮਕਾਉਣਾ ਹਾਸੋ ਹੀਣੀ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪੈਂਦੀ ਸਟ ਪਤਾ ਲਗ ਗਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਉਤਾਵਲਾ ਹੈ। ਬਾਹੀ ਦਾ ਭਗਵੰਤ ਕੌਰ, ਮਾਣਕ ਸਿੰਘ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ, ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਤਾਂ ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਪਾਠਕ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਅਗ੍ਹਾਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਲਿਖਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਘੇਰ ਕੇ ਰਾਮਿੰਦਰ ਨੂੰ ਭੇਦ ਦੇ ਨਾ ਪਤਾ ਲਗਣ ਤੇ ਹੀ ਜਕੜੀ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇਥੇ ਹੀ ਰਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਭਗਵੰਤ ਕੌਰ ਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਐਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਹੀ ਰੋਲਾ ਕਿਉਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮਾਣਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਹਨ। ਵਹੁਟੀ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਯਾਰ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਝੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ, ਪਤਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ, ਆਖਰ ਨਿੱਗਲਪੁਣੇ ਤੇ ਚੁਪ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਉਘੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਖਿਬਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤਾ ਲਗੇ। ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਕਾਹਦੇ ਆਸਥੇ ਚਲਣਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਤੇ ਭਾਰ ਚੁਕਣਾ ਹੈ। ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਕੀਤਿਆਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਹ ਲਭਣਾ ਹੈ? ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ

ਪਰ]

ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਥਾਹ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਦਾ
 ਯਕੀਨ ਬੜੇ ਕਿ ਜੋ ਲਿਖਾਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦਾ, ਜੋ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ
 ਉਹ ਅਵਸ਼ ਹੈ । ਨਰੂਲਾ ਬਾਹੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸਾਰ ਪਾਠਕ
 ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਘਟਨਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਇਤਬਾਰ
 ਹੀ ਚੁਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦਸਿਆ ਇਹ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਣਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੌਰੇ
 ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਭਗਵੰਤ ਕੌਰ ਦਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਦੇ
 ਅਕੇਵੇਂ ਤੋਂ ਯਾਰ ਵਿਹਾਜ ਲਇਆ, ਭਗਵੰਤ ਕੌਰ ਕੋਲੋਂ ਰਾਮਿੰਦਰ ਨੂੰ ਅਖਵਾਇਆ
 ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਸ਼ ਤੂੰ ਗਲਾਂ ਕਰਨ ਜੋਗੀ ਹੁੰਦੀਓਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ (ਯਾਰ ਦੀ)
 ਲੋੜ ਨਾਂ ਪੈਂਦੀ । ਪਾਠਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਇਹ ਗਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨੋਂ
 ਅਸਮਰਥ ਹੈ । ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵਿਆਹ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਅਨਜੋੜ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤਬੀਅਤ
 ਅਤ ਮਨਚਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਹੜ ਦੀ ਪਤੀ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਐਨੀ ਢਿਲੀ
 ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਦੌਰੇ ਦੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਵੀ ਨਾ ਕਢ ਸਕੇ । ਅਤੇ ਮਾਣਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ
 ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕਿਹੜਾ ਰਾਂਝਾ ਹੈ । ਔਰਤ ਦੀ ਕੁਖ ਹਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ
 ਆਹਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਲਭ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗੋਦ ਵਿਚ ਬਚਾ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਇਸਤਰੀ
 ਵਾਸਤੇ ਇਕੱਲੇ ਮਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਬਚਾ ਤਾਂ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਦਾ ਖਿਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।
 ਜਿੰਨੀ ਬਰਖ਼ਤ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਭਗਵੰਤ ਕੌਰ ਕੋਈ ਨਿਰੀ ਮਹਿਬੂਬਾ
 ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ, ਜੋ ਬਚੇ ਜਣਨ ਤੇ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰੇ, ਜੋ ਅਠੇ
 ਪਹਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਿਖਾਣ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ । ਘਰੋਗੀ ਜਿਹੇ ਘਰ ਵਿਚ
 ਘਰੋਗੀ ਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਕਮਰੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਚਾਰ ਹੋਣ, ਮਾਣਕ ਸਿੰਘ
 ਦਾ ਘਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਰੰਗ ਮਹੱਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ । ਗਲ ਕੀ ਪੈਂਚ ਬੈਠਦੀ
 ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਾ ਭਗਵੰਤ ਕੌਰ ਦੀ ਯਾਰੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਭੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ
 ਮਨੋਰਥ । ਤਾਂ ਹੀ ਰੰਗ ਮਹੱਲ ਦਾ ਰੰਗ ਬਝਦਾ ਹੈ । ਪਾਠਕ ਦਾ ਅਗੇ ਹੀ ਲਿਖਾਰੀ
 ਨਾਲ ਅਨਜੋੜ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਮਗਰੋਂ ਹਿਸਟੀਰੀਆਂ ਹੋਰ ਬਲਦਾ ਤੇ ਬਾਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ,
 ਮਾਂ ਪਿਉ ਯਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਤਬੀਅਤ ਵੀ ਸਖਤ ਨਹੀਂ ।
 ਵਿਖਾਵੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕਟੜ ਪੰਥੀ ਨਹੀਂ, ਘਰ ਵਿਚ ਧੌਂਸ ਡੰਡੇ ਦਾ ਵੀ ਰਾਜ ਨਹੀਂ,
 ਬਾਇਜ਼ਤ ਆਉਣ ਜਾਣ, ਮਿਲਣ ਗਿਲਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਇਆ,
 ਉਸ ਨਾਲ ਰਾਮਿੰਦਰ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ
 ਨਹੀਂ । ਨਿਰੰਦਰ ਦੀ ਕਲਾ ਰੁਚੀ ਵਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ, ਰੁਚੀਆਂ ਦਬਾਉਣ ਦਾ
 ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਪਾਠਕ ਬੇਇਤਬਾਰੀ ਦਾ ਨਕ ਵੱਟਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿਸਟੀਰੀਆਂ

ਕਿਥੋਂ ਆ ਗਇਆ।

ਉਘੋੜ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਗੁੰਬਲ ਦੇ ਪਤਾ ਲਗਣ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਉਸ ਗੁੰਬਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਨਤੀਜੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਆਸ ਬਬਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਰੰਗ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਅਸਾਰਥਕ ਅਭੰਬਰ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਲਵੇਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਰੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੀ? ਹੈਲਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਆਸ ਬਬਣੀ ਹੈ ਕੁਛ ਤਾਂ ਹੋਊ ਗਲ ਠਿਸਕ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਪਾਤਰਾਂ ਵਲ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉ, ਗੁੰਬਲ ਦਾ ਕਿਸੇ ਤੇ ਅਸਰ ਦਿਸੂ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਦਲੂ, ਪਰ ਸਭ ਨਿਸਫਲ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸਾਰਥਕ ਅਭੰਬਰ ਵਾਂਗ ਮਾਣਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਤਾਵਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਪਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਮਸਲਾ ਹੈ, ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਯਾਰ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਹਟ ਜਾਣ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦੇ ਖਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੇਹਲ ਦਾ ਅਕੇਂਵਾ? ਹਾਲਤ ਫੇਰ ਮੁੜ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧੂ ਦੇ ਬਰਲੂ ਨਾਲ ਤਬੀਅਤ ਨੂੰ ਚੈਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਮਾਣਕ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਵਿਖਾਉਣਾ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਬਾਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਬਤ ਸਫਿਆਂ ਦੇ ਸਫੇ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਹ ਰਵੀ ਨਾਲ ਗਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰੋ ਨੂੰ ਰੰਗ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਮਿੰਦਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁੰਦਾ, ਹੈਲਨ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਹੋ ਫੌਜ ਵਿਚ ਡਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਹੜਤਾਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਰਵੀ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲ ਮਾਲਕਾਂ ਵਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਲੋਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਿਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਲਿਖਣ ਖੁਣੇਂ ਹੀ ਔਖੇ ਸਨ। ਫਿਰੋ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਗਲ ਕੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਘੋੜਾ ਖੁਲ੍ਹੀ ਲਗਾਮ ਛੱਡ ਕੇ ਫੇਰਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਠਕ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗਲਾਂ ਦਾ ਕਿਹੜੇ ਮਸਲੇ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਉਘੋੜ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਰੋਲ ਹੈ। ਗਲ ਕੀ ਸੀ, ਕਿਥੋਂ ਕਿਥੇ ਪਹੁੰਚੀ। ਪਾਠਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਲੇਖਕ ਦੀ ਉਂਗਲ ਲਗ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰਸ ਮਾਨਣ ਵਾਸਤੇ, ਪਾਤਰਾਂ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਘੜ ਰਹੇ ਇਨਸਾਨੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗ ਲਬੇੜ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਤੌਰ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਫ਼ਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹਾਹੁਕਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ, ਭੇਸ ਪਖੰਡਾਂ ਤੇ ਹਸਣ ਖੇਡਣ ਤੇ ਟਿਚਕਰਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਰੰਗ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ, ਪਾਤਰਾਂ, ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਕੁਛ ਬਹੁਤਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ

ਨਹੀਂ, ਪਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰੰਗ ਮਹੱਲ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤਸਵੀਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਜੋ ਉਹ ਲੇਖਕ ਦੀ ਉਂਗਲ ਛੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਆਸਰੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਸਮਝ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਸਮਝ ਉਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਪਿਉ ਪੁਤਰ” ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ (Time of vital social transformation) ਨੂੰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦੀ ਜਾਗ ਲਗ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਿਉਪਾਰੀ ਜਮਾਤ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਦਾਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੂੰ ਦਸਾਉਹ ਘਲਣ ਤੇ ਦਸਾਉਹੀ ਮਾਲ ਏਥੇ ਵੇਚਣ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਰੂਪ ਧਾਰ ਮੋਟੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਸ ਐਨਾ ਦਬਾ ਦਬ ਚੜ੍ਹ ਰਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਲ ਦੇ ਜਬਾਤੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸਤੇ ਲੈਡ ਐਲੀਕੋਸ਼ਨ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਪਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਮੰਦਹਾਲੀ ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹਿਰਾਂ ਪੈਣ, ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵਲ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹਣ ਕਰਕੇ ਸੈਂਟਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ ਤਬਕਾ ਧੜਾ ਧੜ ਜਿਧਰ ਵੀ ਨਿਕਲਿਆ ਗਇਆ, ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੇਠਲੀ ਉਤਲੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲਕੂਲ ਫਲੀਆਂ ਵਖ ਵਖ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਦਲੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮਨੋਰਥ ਪਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਵੇਂ ਮਸਲੇ ਖੜੇ ਕੀਤੇ। ਸੰਸਾਰ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦੀ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਹੋਈ। ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਬਿਉਪਾਰੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਹਵਾਸ ਤੇਜ਼ ਹੋਈ, ਗਾਰਕ ਤੇ ਸਾਮੀ ਨਾਲ ਕਠੋਰਤਾ ਦਸੀ, ਆਦਮ ਖੋਰੀ ਆਈ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਮੁਲਕੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਚੇਤੰਤਾ, ਖੁਦਦਾਰੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੇਣ ਦੀ ਕੁਵਤ ਨੇ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਤਕ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਗਾਟਾ ਮਾਜੂ ਦਾ ਹਾਵਸਾ ਅਤੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚੋਂ ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਜਾਗੀਆਂ। ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਮੁਤਅਲਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਨੋਰਥ, ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸ਼ਖਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਿੱਟੇ ਇਨਸਾਨੀ ਹਿਰਦੇ ਤੇ ਹੋਣੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ।

ਨਾਵਲ ਹੀਰੋ ਦੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੈ-ਜੀਵਨੀ

ਵਾਲਾ ਤਰੀਕਾ ਤਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ 'ਮੈਂ' ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖਾਸੀਅਤਾਂ (Dominant motives and impulses of epoch) ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਣ। ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਕ ਦੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਵੇ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜ਼ਾਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁਥਮਗੁਥਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਉਸ ਦਾ ਕਰਤਵ, ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਸੂਸੀਅਤ, ਇਨਸਾਨੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਅੰਗ ਹੋਣ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ, ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣ, ਤੇ ਇਹ 'ਮੈਂ' ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਖੁਬੂ, ਬਦਲੇ, ਉਸਰੇ, ਵਹਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਏ ਮਸਲੇ, ਗਲ ਕੀ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਾਰੀਖ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਵੇ। ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ, ਲੇਖਕ ਹੀਰੋ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਾਹੇ ਹੀ ਪਾ ਦੇਂਦਾ। ਬਲਜ਼ਾਕ ਨੇ ਇਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ 'ਪੈਰੀ ਗੋਰੀਉਟ' ਵਿਚ ਆਦਮਖੋਰੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਗੋਰੀਉਟ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਧੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਉਨ ਐਉਂ ਲਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕੁਤੇ ਮੁਰਦਾਰ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਐਉਂ ਖਾਣਾਂ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੁਰਦਾਰ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਕੁਤੇ ਨਾਲੇ ਖਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਨਾਲੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਘੁਰਰ ਘੁਰਰ ਕਰਦੇ ਲੜੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹਾਰਡੀ ਨੇ ਟੈਸ ਇਚ ਵਿਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਹੜਪ ਕਰ ਜਾਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਸਾਉਰੀ ਬਿਉਪਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ, ਅਮਨ ਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕਾਠ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਲੰਮਿਆਂ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਚੁੰਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਠ ਰਹੀ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਉਹ ਆ ਰਹੀ ਆਪਣੀ ਲੜਾਈ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਲੁਟਦਾ ਰਹਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦੀ ਡੋਰ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਛੱਡੀ। ਨਵੇਂ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਕੜਨ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਲੇਣ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਨਵੇਂ ਖੁਲ੍ਹ ਰਹੇ ਕਿਸਬਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਣ ਦੀ ਦੌੜ-ਧੂਪ ਬੇਅੰਤ ਸੀ। ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਦਸਣ ਦਾ ਇਹ ਸੋਹਣਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਧੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਾਲਗ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੌਂਕਣ ਬਣ ਕੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜਿਤਣਾ ਸੀ, ਮਰ ਚੁੰਕਿ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਸ ਦਾ ਉਸਾਰੂ ਰੋਲ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀ

ਰੁਚੀ ਸੀ। ਬੁਰਜ਼ਵਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਉਸਾਰੂ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ। ਮੁਲਕੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਜੜ ਪਕੜ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਲੇਖਕ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਾਮਾਂ ਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਾਰੇ ਚਿਮਟੇ ਨਾਲ ਫੜਨ ਦੀ ਨਾਕਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿਧਾ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਰ੍ਹਾਬੇ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਉਂ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਸਟੈਂਡਰਲ ਜੂਲੀਅਨ ਸੋਰੈਲ ਵਾਂਗ ਐਂਬਿਸਨ ਬੈਕਰੇ ਵਾਂਗ ਬੈਨੇ ਸ਼ਾਰਪ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁਫੇੜ ਪੈਣ, ਗੁੱਸੇ ਗਿੱਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਤਿਹਾਏ ਹੋਣ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਭੀਏ ਹੋਣ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹਮਸਾਇਆਂ ਨਾਲ ਖਿਚੋਤਾਣ ਦਾ ਨਰੂਲਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚਲਾ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਹਟਵਾਣੀਆਂ ਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਨੌਹਰੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ, ਨਵੇਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ, ਵਡੀਆਂ ਹੱਟੀਆਂ ਪੈਣ, ਖਰਾਸਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਲਗਣ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੀਰੋ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਟੀ ਨੂੰ ਇਹ ਹਟ ਬਣਦਾ ਹੀ ਵਿਖਾ ਦੇਂਦਾ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਰਾਸ ਕਿਵੇਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕੀ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀ ਇਨਸਾਨੀ ਕੀਮਤ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਾਸ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਸ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕੀ ਤੁਖਮ ਤਾਸੀਰ ਹੈ। ਹੀਰਾ ਆਪਣੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਬੜਾ ਲੰਮਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਸੀ ਕਿ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਕੋਈ ਪੈਟਰਨ ਉਘੜਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹੀਰੋ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਨੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲਭਣ ਲਗਿਆਂ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਹੀਰਾ ਆਪਣੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਹੁਟੀ ਨਾਲ ਗਰੰਥੀ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਦਿਲ ਵੀ ਕੁਝ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਬੜਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਰਦਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਮਾਮੇ ਤੇ ਬੜਾ ਵਟ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਸੁ, ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਡਰਾਮੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਬੜਦੀ ਹੈ ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਿਣਕੇ ਪਰਦਾ ਡਿਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਨੇ ਦੇ ਫੁਲ ਪਾਉਣ ਹਰਦਵਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਪਸੰਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਪੁਰਾਣੀ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸੁਧਾਰਕ ਰੁਚੀ ਦੇ ਭੇੜ ਦੀ

ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੀਰਾ ਸਿਰ ਸੁਟਕੇ ਜੋ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕੋਈ ਸੰਕਟ, ਕੋਈ ਮਸਲਾ, ਕਈ ਗੁੰਝਲ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਧੇੜ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਅਸਲ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰਾ ਹੈ ਹੀ ਲੋਲੂ ਜਿਹਾ । ਨਾ ਕੁਛ ਸਾਰਥਕ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕੁਛ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਨਾ ਜਾਣਣ ਜੋਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਉਸਦੇ ਪੱਲੇ ਵੀ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਜੋਗਾ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਕੀ ਤਵੱਕੋ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਹੀਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਾਨਾ ਨਾਨੀ ਤੇ ਮਾਮਾ ਹਨ । ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸੀਅਤ, ਕੋਈ ਕਰਤਵ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਹੀਂ । ਲੇਖਕ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਮਾਮੇ ਦਾ ਪਾਤਰ । ਪਹਿਲਾਂ ਹੀਰੇ ਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਦੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਕਰਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਰਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਵਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਨਾਨੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਸਭ ਸਿਆਹੀ ਤੇ ਕਲੀ ਫਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਮਾ ਕਮਾਊ ਤੇ ਨੇਕ ਬਣ ਕੇ ਹੀਰੇ ਦੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੈ ਤੇ ਨ ਕੋਈ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਹੀ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸਾਰੀ ਹੈ ।

ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਨਰੂਲੇ ਨੇ ਮਨੋਵੇਗਾਂ, ਮਹਿਸੂਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਉਸ ਲੇਖਕ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਟੇਜ ਤੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਪਾਤਰ, ਉਸਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਅਹਿਮ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਇਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਉਘੜਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਜੋ ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗਹਿਰੀ ਤੇ ਸੰਘਣੀ ਬਣਾਵੇ । ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਐਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਰੇ ਬਿਨਾਂ ਸਰਨੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਗਲ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣੀ ਸੀ । ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਹੀ ਦਾਸ ਬਣ ਕੇ ਵਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਭੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਿਤਾਬ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਮੂੰਹ ਖੋਲਣ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਣਖੁਲ੍ਹੇ ਰਾਜ ਖੋਲ੍ਹੀ ਜਾਣ । ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਸਾਨੀ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਅਸਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਈ ਵੇਰ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਚਬਰਿਤੀਆਂ ਮਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲੋਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹਲਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੀਨ ਹਲਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਵੇਰ ਬੈਕਰੇ ਨਾਲ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਰੂਲੇ ਦੇ ਹਥੋਂ ਤਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਾਂ ਲਤ ਦੇ ਖੁਰਕਣ ਤੇ ਪੈਰ ਦੇ ਤਿਲਕਣ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਦੀ

ਵਿਆਖਿਆ ਕੁਦਰਤੀ ਅਰੇਵਾਂ ਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਤੇ ਬਾਤ ਦਾ ਰਸ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਐਸੀ ਗਲ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਿਲ ਚੰਬੜੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਵੁੰਡ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਅਗਾਂਹ ਦਾ ਅਗਾਹ, ਅਖੀਰ ਤਕ ਖਿਚੀਂਦਾ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਰੂਲੇ ਦਾ ਲਟਕਾਓ ਤੇ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਜਾਨਣ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਤੀਬਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਤੇ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਵਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਦਾ ਵਲ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕਟੇ । ਹਰ ਘੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰੀ, ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਬਣਾਵੇ, ਹਰ ਮਿੰਟ ਨਿਕਾ ਨਿਕਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਲਾਵੇ, ਛੋਟਾ ਛੋਟਾ ਮੁਜੀ ਮਾਰੇ, ਪੈਂਤੜਾ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਬਦਲੇ, ਉਤਰਾ ਚੜ੍ਹਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਿਆਵੇ, ਕਦਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਰਖੇ ਅਤੇ ਉਸ ਹਰਕਤ ਦੇ ਸਵਾਦ ਦੇ ਮਗਰ ਲਾ ਕੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਗਾਂਹ ਤਿਲੁਕਾਈ ਜਾਵੇ । ਸ਼ਾਟਸ ਦਾ ਜੱਮਾ ਸੰਘਣਾ ਰਖੇ, ਵਡਿਆਂ ਦੇ ਵਿਡ ਵਿਚ ਛੋਟੇ, ਛੋਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਤਰਤੀਬ ਐਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਾ ਲਲਚਾ ਲਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਉਘੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਚੰਦ ਲਫਜ਼ ਕਹਿਣੇ ਲੜੀਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਇਕ ਦੋ ਚਿਤਰਾਂ ਦੀ ਸਰਚ-ਲਾਈਟ ਸੁਟੇ, ਪਾਠਕ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨੂੰ ਉਕਸਾਵੇ ਅਤੇ ਆਪ ਅਗਾਂਹ ਤਿਲੁਕਦਾ ਬਣੇ । ਉਘਾੜ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਵਲ ਦੀ ਧਾਰ ਬਹੁਤ ਤਿਖੀ ਹੋਵੇ ਤਾਕਿ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਕ ਦਮ ਰਿੜ੍ਹ ਕੇ ਮੁਖ ਕਾਰਜ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ । ਦੁਵਿਚਲੀਆ ਦੇ ਵਜ੍ਹਾ ਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਐਨ ਸਾਫ ਇਕ-ਤਾਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੋਣ ਤਾਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤੌਰ ਕਿਤੇ ਅਟਕੇ ਨਾ ਅਤੇ ਅੰਤਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਭ ਹੋ ਚੁਕੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ, ਕੋਈ ਲੜਫ ਖਿਲਰੀ ਨਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਦਸ਼ਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜਾਪੇ ਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਗਲ ਦਾ ਅੰਤ ਕੁਦਰਤੀ ਲਗੇ ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ, ਘਟਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਉਸ ਦਾ ਉਘੋੜ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਵਾਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਵਾਦ ਵੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਵਾਦ ਵੀ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਬਸਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਂਦ ਹੈ । ਢਹਿ

ਰਹੀ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਤਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੋਲੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਹੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਬੋਹੜਾ ਸੀ। ਨਰੂਲੇ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸਫਿਆਂ ਦੇ ਸਫੇ ਪੜ੍ਹ ਜਾਵੇ, ਮਜ਼ਾਲ ਹੈ ਕੋਈ ਪਾਠਕ ਦੇ ਕੰਨ ਖੜੇ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਭੁਲਾ ਚੁਕਾ ਫਿਕਰਾ ਹੀ ਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਜੇ ਬੋਲੀ ਸਵਾਰਨ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਵਿਗਾੜਨ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸਤਾਦ ਹੈ। ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਗਾਂ ਆ ਵੜੇ ਇਹ ਤੱਤਾ ਤੱਤਾ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕਢਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਂਤਰੇ ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਪਾਰ ਲੰਘ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣਾਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ, ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਲ ਜਵਾਹਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪਰਖ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਿਧਾ ਹੀ ਗਲਤ ਲਫਜ਼ ਵਰਤਣ ਲਗੇ ਸੰਗਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਐਨੀ ਨਿਤਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਕਰੇ, ਇਹਨੇ ਕਿਹੜਾ ਪਾਸਾ ਪਰਤਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੋਹਰੂ ਦਸ ਨੰਬਰੀਏ ਦੇ ਗੋਰੇ ਤੇ ਚੀਨੇ ਦੀ ਹਨਾੜੀ ਨੂੰ ਹੰਡਾਲੀ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁਛ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਈਏ ਤਾਂ ਮੰਡੀ ਵਿਚੋਂ ਦੰਦਾ ਚੋਗਾ ਖਰੀਦੀਏ। ਸੋ, ਜੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ, ਪੱਲੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਲਿਖਣ ਲਗੇ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਤਕਲੀਫ ਕਰ ਕੇ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਤਾਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਕਰਨ ਕਿ ਨਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਟੱਕਰਾਂ, ਕਿੰਨੇ ਵਿਰੋਧ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆਉਣਗੇ, ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿੰਨਾਂ ਕੁ ਸੰਘਣਾਂ ਹਥ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪਾਇਗੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮਾਜਕ ਟੱਕਰਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਘੁਮਣ ਘੇਰ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕੁਛ ਤਹਿਦਾਦ ਆਈ ਹੋਈ ਵੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਐਵੇਂ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਐਸੀ ਘੁਮਣ ਘੇਰ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਤਾਉ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਕਿਥੋਂ ਉਹ ਪੀੜ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਰੋਣਕ ਕਦੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਸਾਹਿੱਤ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਲ ਵੇਖਣਾ ਗੁਨਾਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਚੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਜਾਇਆਂ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਪੱਕਣੀ। ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਵੇਕਲੇ ਨਹੀਂ ਨਜਿੱਠ ਰਹੇ। ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਲੋਕੀਂ ਲੰਘ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਹਥ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਸ ਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅਗੇ ਹੀ ਮਸਲਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਢੂੰਡਿਆ ਜਾਵੇ, ਵਰਤੇ ਤਰੀਕੇ ਫੌਲੇ ਜਾਣ, ਹਾਦਸਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਲਏ ਅੰਗ ਵੇਖੇ ਜਾਣ, ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਰਾਹੀਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਜਾਰੀਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਲਭਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਿਛਲਗ ਬਣਿਆਂ ਤਾਂ ਕਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਬਣਿਆ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਹਿੱਤਕ 'ਸ਼ਾਹਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਕ ਅਗਵਾਈ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕੁਛ ਫਾਇਦਾ ਹੋ ਹੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਕੰਗਾਲੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ, ਮੰਦਹਾਲੀ ਇਨਸਾਨੀ ਨਿਢਾਲਤਾ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਦਿਲਢਾਊ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਿਆਂ ਹੀ ਲਲੀ ਬੁਰਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨਹੀਂ ਉਸਰਦੀ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਚਿਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਵੇਖ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਿਕਨਜ਼ ਤੇ ਸਕੌਟ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਸ ਰਸ ਦਾ ਹੋੜਾ ਲਾਇਆ ਹੈ, ਹਾਰਡੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਕ ਦੁਖਾਂਤਕ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਗੌਰਕੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹਾਲਾਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਾਗਰਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਨਿਢਾਲਤਾ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕਟ ਕੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗਰਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸਾਡੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਟੋਲਸਟਾਏ, ਗੌਰਕੀ, ਸ਼ਲੋਖੋਫ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲੂਮਾ ਨਹੀਂ। ਮੌਲਕਤਾ (originalty) ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਹੋ ਗੁਜ਼ਰਿਆਂ ਤੋਂ ਤੇ ਅੰਢੇ ਗੁਆਂਢੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁਦਾਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਤੁਰਨਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੇ ਹਰ ਮੁਮਕਿਨ ਮਸਲਾ ਹਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਬਰਸਰੋ-ਇਕਤਦਾਰ ਚੌਕੰਨੀਆਂ ਤੋਂ ਨੇਕ ਪਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਜੂਹਾਤ ਕਰ ਕੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਘਟ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਾਸਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਤੌਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਉਸਰੀਏ ਦੇ ਪੂਰੀ ਅਮੀਰੀ, ਗਹਿਰਾਈ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਵਿਚ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਸ਼ਲੋਖੋਫ ਵਰਗੇ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਵੀ ਡੈਵੀਡੋਵ

ਗਰੈਗਰੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਵਰਡ ਦੇ ਹਥੋਂ ਟਿਮਬਰਮਾਨ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਵਿਆਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮਸਲੇ ਸਾਡੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਾਂ ਹੀ ਹਲ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁਕੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਫਾਇਦਾ ਨਾ ਉਠਾਉਣਾ, ਹਮਾਕਤ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰੀ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਸਰ ਤਾਂ ਉਸਾਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਫੀ ਸਿੱਟੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਵੀ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਉਦਿਓਗਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰੋਗੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਖੁਸ਼ਕ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਭਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਚਾਸ਼ਤ-ਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਾਹ ਬਹੁਤ ਪੈਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਆਮ ਮੇਲ ਜੋਲ ਵਿਚ ਸੱਤਹੀ ਜਿਹਾ ਸਲੀਕਾ ਤੇ ਕਲੱਬੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਕਫੀ ਜਿਹੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਿਓਗਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਇਸ 'ਕਰਟਬੀ' ਨੂੰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਮੂਲ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਕਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਿਓਗਕ ਸਲੀਕਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਵੀ ਇਸ ਆਉਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਵੀ ਮਾੜੀ ਗਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੁਲੱ-ਮੇ ਨੂੰ ਸੋਨਾ ਕਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਮੁਜ਼ਿਰ ਹੈ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਰਕਾਰੀ ਨੇ ਬੁਰਜਵਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਵਾਦ (Humanism) ਨੂੰ ਟੁੰਬਿਆ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਠ ਰਹੀ ਮਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਕਾਠੀ ਪਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇਕੱਲ-ਖੋਰਤਾ, ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਰੈਸ਼ਨੇਲਾਈਜ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਉਦਿਓਗਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਐਨਾ ਚੁੰਧਿਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰੈਸ਼ਨੇਲ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰੀ, ਅਖਬਾਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਐਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਪਛਮੀ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦੇ ਸਹੀ ਪਾਰਖੂਆਂ, ਪਛਮੀ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਮਾਤੀ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੈਟੀ ਬੁਰਜਵਾ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਐਨੀ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਰਚ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪਉੜੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ

ਤੇ ਪਤਲਿਆਂ ਕਹੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਇਹ ਇਕ ਐਂਜੀਨੀਅਰ 'ਜਿਹਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਹੜ ਨਾ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਨਾ ਪੁਲਾਂ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਸਕਿਆ ... .. ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਚਾਹੇ ਉਸ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ', ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਛੋਹ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਤੋਂ ਐਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵੇਰ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਤੋਂ ਅਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਖਾਹਸ਼ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਧਰ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਪਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹਉਮੈ ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ 'ਸਨੋਬਤੀ' ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਫੱਟਾ ਲਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋ ਜੀ ਚਾਹੇ ਗੇਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਸਿੱਟੇ ਕਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਐਸ ਐਂਜੀਨੀਅਰ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਛੋਹ ਐਨੀ ਪਰਬਲ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਦੀ ਮਿਲਨੀ ਨਾਲ ਸ਼ਬਨਮ ਦੀ ਕਾਇਆਂ ਪਲਟ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਐਨੀ ਹਾਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਾਗਤ ਚਿਤਰਕਾਰ ਵਰਗੇ ਸੁਹਿਰਦ ਲਭ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਐਨ ਵਕਤ ਸਿਰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਬਨਮ ਵਾਸਤੇ ਥਾਂ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਮਸਲਾ ਐਸੇ ਐਂਜੀਨੀਅਰ ਦੇ ਚਕਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਕਤ ਦੇਣ ਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਇਆ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਅੰਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਦਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰਚਲਿਤ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹਦ ਤਕ ਬੁਰਜਵਾ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਛੁਟਿਆ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਪਛਮੀ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਸਾਰੂ ਰੋਲ ਬਿਲਕੁਲ ਖੁਸ਼ਕ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਵਾਸਤੇ ਵਸੀਲੇ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਧਣ ਤੇ ਮਧੋਲਣ ਤੇ ਹੀ ਮਜਬੂਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਬਾ ਨੂੰ ਫਰਾਇਡ ਤੇ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਨੇ ਫੋਲਿਆ ਅਤੇ ਫੋਲਦਿਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਠੋਸ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਬਣਤਰ ਬਾਬਤ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਠੋਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਢਹਿ ਰਹੀ ਬੁਰਜਵਾ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੀ ਵੀ ਮਿਲਾਵਟ ਸੀ। ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਾਊਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਫੀ ਪਛਮੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਦਬਾ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਚੇਤੰਨਾ, ਸਮਾਜਕ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਮੁਤਾਬਕ ਸਹੀ ਗਲਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼

ਕੀਤਾ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁਗਲ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਥੀ ਇਸ ਪਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਸ ਅਸਰ ਦੇ ਦੋ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਕਲੇ। ਇਸ ਪਛਮੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਤੇ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰ ਜਿਨਸੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਵਿਛਾ ਕੇ (Project) ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨੈਸ਼ਨੈਲਾਈਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਬਲਿਸ਼ੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਅਸਰ ਅਜੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ (ਸਮੇਤ ਜਿਨਸੀ) ਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਤੇ ਮਾਰੂ ਦਬਾ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਤਾਂ ਫਰਜ਼ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਦਬਾ ਮਰੋੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਕੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਵਾਸਤੇ ਮੈਦਾਨ ਸਾਫ਼ ਕਰੇ। ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਕਿ ਦੁਗਲ ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਐਸਾ ਸਾਹਿਤ ਜਿਨਸੀ ਸਵਾਦ ਲੈਣ ਦੇਣ (Sexual) ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣ ਗਇਆ ਨਾ ਕਿ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਐਸੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਖੰਡਨ ਦਾ। ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਐਸਾ ਸਾਹਿਤ ਮਨਘੜਤ ਹੈ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਹੀਂ। ਫਰਾਇਡ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਜੋ ਦਸ਼ਾ ਨੰਗੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਬੰਦ ਗਲੀ ਹੋਈ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਉਦਯੋਗਕ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਇਥੇ ਕਦੀ ਪਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਾਂਗ ਬੰਦ ਗਲੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦਾ ਅਜੇ ਉਸਾਰੂ ਰੋਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚੇਤੰਨਾ ਲਹਿਰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਕੜ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਇਨਸਾਨ ਵਾਸਤੇ ਧੜਲੇਦਾਰ, ਸਾਰਥਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਅਵਸਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਐਸੀ ਦਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦਸ਼ਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੇਸਮਝੀ ਇਸ ਗਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਲੰਗ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਕਿ ਬਾਹਰਲਾ ਤਜਰਬਾ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਕਿਸ ਹਦ ਤਕ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਗੈਰ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਕਲਣੇ ਹੀ ਹੋਏ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਸ, ਚੀਨ ਉਦਯੋਗਕ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ

ਹੋਣ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਨਕਲਾਬ ਵਾਸਤੇ ਫਾਇਦੇਮੰਦੀ ਗਲ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਡਾ ਗੁਲਾਮ ਹੋਣ ਤੇ ਪਿਛਾਂਹ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਵੱਤਰ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਾਂ ਜਾਂ ਗਿਲਾਨੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰਦੇ। ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਕਾਰਜ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਨਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਸਾਹਿਤ। ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉਠੀ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰ-ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਆਪਣਾ ਉਸਾਰੂ ਰੋਲ ਖਤਮ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦੀ ਪਧਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਲੜਨਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਉਸਾਰੂ ਬਾਮਹਿਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗਰਤ ਵਾਸਤੇ ਮੈਦਾਨ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਗਰਤ ਆਈ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਜਾਗੀ। ਹੁਣ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆ ਚੁਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਕਾਬਜ਼ ਹੈ, ਇਕ ਤਾਂ ਆਰਥਕ ਨੀਂਹ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਵਜੋਈ, ਪਬਲਕ ਸੈਕਟਰ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਜਨਮ ਲੈ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਉਸਾਰੂ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਸਾਫ ਹੈ, ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਕੁਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕੰਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਜੋ ਪਛਮੀ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਰੋਲ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨੇ ਪਾਈਆਂ, ਪੈਣੀਆਂ ਅਵਸ਼ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ੋਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਸਮਾਜ ਫਲ ਦੂਰੋਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਇੰਸਦਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਇਆ। ਜੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਵਹਿਸਬੰਦੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਕਹਿਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਸਾਡੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਚੁੰਕਿ ਸਾਡਾ ਧੜਕਦਾਰ ਵਾਰਜ਼ ਵਿਚ ਬਾਮਲ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਨਿਖੜੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਸੁੰਨ ਅੰਦਰਲੇ ਦੀ ਚੀਰ ਫਾੜ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੈਲਜ਼ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਦਿਮਾਗਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਣਾ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਅਵਸ਼ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਐਸੀ ਬੀਮਾਰੀ ਵਿਚ ਮੁਬਤਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੇਸਮਝੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ

ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਖੁਗਚਾ-ਚੁਕ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਧੜੁਲੇਦਾਰ ਸਾਰਥਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨਕੂਲ ਹਨ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਕਾਰਜ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਘੋੜ ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਤਜਰਬਾ ਜ਼ੋਲਾ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜ ਤਕ ਦੇ ਪਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਵੇਖਣ ਚਾਖਣ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਭਾਰ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਚੁਕਾਏ ਹਨ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਮਾਂਜਿਆ ਲਿਸ਼ਕਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਸਾਹਿਤ ਵਚਿੰਤ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਏ । ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹਰ ਤਜਰਬਾ ਸਾਡੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ । ਸੋ ਕਾਰਜ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਫੇਰ ਤੇ ਪੂਰੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਅਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ, ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਕਿ ਉਹ ਆਪ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਆਲੋਚਕ ਬਣ ਸਕੇ ਭਾਵੇਂ ਦਿਮਾਗੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਗਹਿਰੀ ਪਾਰਖੂ ਨਜ਼ਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ । ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਉਂਜ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਢ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਪਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਪਧਰ ਤੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਸਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਣਾ ਸੰਭਵ, ਨਾਰਮਲ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਸੋ ਹੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਰਬ ਕਲਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ, ਸਮਾਜਕ ਸਰੀਰ ਜਿਥੋਂ ਪੀੜ ਮਨਾਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਜਿਸ ਬਾਉਂ ਦਬਾ ਪਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਰਥਕ ਤਸੱਲੀ, ਸਖਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬੀ, ਦਿਮਾਗੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭੁਲ ਭੁਲੇਖੇ ਕਰਕੇ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਕੁਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਧਰ ਤੇ ਨਿਭਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਕਾਂਗੀ ਤੇ ਨਿਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀ

ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪਤਾ, ਭਾਵ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਤੇਜ਼-ਰਫਤਾਰੀ ਤੇ ਇਕ ਅਧੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਲੜਫ ਆਦਿ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਚਰਚਾ ਹੋਣੀ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਸਲੇ ਦੀ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਗਲ ਦੀ ਗੁਲੀ ਤਾਂ ਵਿਸਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਦਬਾਵਬ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਇਕ ਅਧਾ ਪਖ ਹੀ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੜਫ ਕੋਈ ਲੜਫ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿਤਰ ਉਸਾਰਨਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਘਟਨਾ ਐਸੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਜਿਸ ਜਮਾਤ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ ਉਹ ਜਮਾਤ ਦਿਸੇ। ਜੇ ਘਟਨਾ ਇਹ ਜਮਾਤੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਨਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਘਟਨਾਂ ਬੇ-ਮਹਿਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਹਾਲ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਖ ਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਘਟਨਾਂ, ਜਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਪੱਖ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਮਬਨੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੀ ਨਾ ਲਗਣ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਬਹੁਤੀ ਸੂਝ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਵਲ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ। ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਕਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਮੁਪਾਸੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਚੰਗੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾਂ, ਆਲੋਚਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੋਖੋ ਜੋ ਆਲੋਚਨਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਈ ਵੇਰ ਅਜੀਬ ਪੂਰਨੇ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਂ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬਲਵਾਨ ਖ਼ਕਤੀ ਇਸ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੈ.....ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ ਦਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਂ ਹਿੱਸੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਿਸਤਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੂਲ ਨਹੀਂ। ਮੂਲ ਅਸਲੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਤੇ ਐਪਕ ਵਿਚ

ਵਿਸਤਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ, ਸਰੋਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਐਨਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਐਪਕ ਆ ਜਨਮੇ ਕਿੰਗਲੀਅਰ ਵਾਂਗ ਉਹ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਹਦ-ਬੰਦੀਆਂ ਤੋੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਤਸਵੀਰ ਵੇਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਐਪਕ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਹੀ ਹਥ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਨਹੀਂ। ਸੋਧੇਂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਹੈ। ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਢੋਰ ਲਾ ਦੇਵੇ, ਜੇ ਗਲ ਦੀ ਗੁਲੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਸਾਰਹੀਨ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਕਵੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਦੌਰ, ਇਨਕਲਾਬ ਇਕ ਪਾਤਰ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਫੇਰ ਸੋਧੇਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਤਨੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਸਬਬ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਰੰਗੀ ਵੀ ਹੈ'.....'ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਕਾਰਣ ਹੀਰ ਦੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰਿਆ, ਰਸ-ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਚਿਤਰਿਆ ਗਇਆ ਹੈ'। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੇ ਸਹੀ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਚਿਤਰ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਿਚਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਕਫੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕੋਮੀ ਜਾਂ ਫਿਰਕਾਦਾਰਾਨਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਦੋ ਹੀ ਫਰੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ। ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹਸਤੀ ਵਾਸਤੇ ਲੜਾਈ ਸਾਡੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਖਿਚਦੀ ਹੈ, ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾ ਹੀ ਹੀਰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰਿਆ ਤੇ ਰਸ-ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਹੀਰ ਦਾ ਨਾਟਕ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਖਾਣ ਹੰਢਾਉਣ ਦੀ ਭੁਖ ਨਹੀਂ। ਕਿਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਪਾਈ

ਨਵਾਲਤਾ ਨਹੀਂ। ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਮੌਜੂ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ 'ਸੁਰਗ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਆਇਆ ਦਸਦਾ ਹੈ' ਅਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖੋਂ ਹੀ ਗਰੀਬ ਤੇ ਰਸ-ਰਹਿਤ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਗਲ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਗਰੀਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦਿਲ-ਖਿਚਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਪਿਛੇ ਦਸ ਚੁਕਾ ਹਾਂ ਸਿਧੀ ਗਰੀਬੀ ਇਨਸਾਨੀ ਨਿਵਾਲਤਾ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਮਗਤੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਸੁਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਾਸ ਰਸ, ਦੁਖਾਂਤ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤੰਨਾ ਜਾਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਗਿਲਾਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਟੈਸ ਵਾਲਾ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਵਜ੍ਹਾ ਹਾਣੀ ਦੇ ਚੋਣ ਦੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਵਾਸਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਹਰ ਜਾਏ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੈ।

ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਖ ਤੋਂ ਹੀਰ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਅਥਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦੀ ਬੜੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਲੜੀ ਪਰੋ ਦੇਣਾ ਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਹੈ। ਅਧੋਗਤੀ ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ, ਦੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਵਾਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖੋਂ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਗ ਰਲਦੀ ਹੈ ਇਹ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਤਿਆਵਨ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਬਗਾਵਤੀਆਂ ਨੂੰ ਛਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੀਰ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀ ਅਧੋਗਤੀ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤੌਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੈ। ਮਨੋਰਥ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਉਘੜੇ, ਹਮਦਰਦੀ ਸਾਢੀ ਇਸ ਵਲ ਖਿਚੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰ ਅਧੋਗਤੀ ਦੀ ? ਸ਼ੇਖੋਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁੱਖ ਗਲ ਦਾ ਹੀ ਟੱਪਲਾ ਲਗਾ ਹੈ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਹੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਹੀਰ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਕਿਸਾਨ ਬਗਾਵਤ, ਸਿਖ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਵਾਸਤੇ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜੋ ਹੀਰ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾਂ ਧਰਾ ਕੇ ਉਘੜੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਜ਼ਬ ਨਾਲੋਂ ਘਟੀਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਗਲ ਵਿਚ ਟੱਪਲਾ ਖਾਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੀਰ ਦੀ ਬਾਬਤ ਸ਼ੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ 'ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਮੱਧਮ ਰੁਚੀਆਂ ਅਰ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਦੀ ਰਚਨਾ

ਹੈ, ਸਾਹਿਤਕ ਪਖ ਤੋਂ ਇਹ ਪਾਇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ' 'ਹੀਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ,
 ਸਭਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਹੈ' ਇਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ
 ਵਧੀਆ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਲਾਘਾ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ' 'ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ
 ਸਦਾ ਲਈ ਹੁਣ ਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ' 'ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ
 ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨਹੀਂ ਛੁਹੀਆਂ' ਦਿਨੇ ਸਾਰ ਠੰਡੀਆਂ
 ਤੱਤੀਆਂ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਸੋਖੋਂ ਨੇ ਇਥੇ ਆਪਣੀ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਹਾਸ਼ੋਹੀਣੀ ਬਣਾ
 ਲਈ ਹੈ। ਹੀਰ ਵਿਚ ਵਾਰਸ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀਰ ਦੇ ਇਸ਼ਕ
 ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ
 ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੋਖੋਂ ਨੂੰ ਮਧਮ ਰੁਚੀਆਂ ਕਿਥੋਂ ਦਿਸਦੀਆਂ
 ਹਨ? ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੀ ਛੱਡ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਵੀ ਸੋਖੋਂ ਦੀ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਮੁਸ਼ਕਲ
 ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਾਜ਼ੋ ਨਖਰਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ 'ਲਟਕਦਾਰ ਰੰਗੀਲੜਾ
 ਖੋਅਰ' ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਟਕ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ, ਵਡਮੁਲੇ ਇਨਸਾਨੀ ਤਜਰਬੇ ਦੀ
 ਚਿਤਰਣ ਹੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵੱਡਮੁਲਾ ਤਜਰਬਾ ਉਹ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ
 ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੇ। ਜੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਕੇਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਦਸੀਆਂ ਕਵਿਤਾ
 ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਜਾਂ
 ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ
 ਸਕਦੀ। ਜ਼ਰੂਰ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਣਦਾ
 ਆਇਆ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਧੋਗਤੀ ਵਲ ਉਸ ਦੇ
 ਆਪਣੇ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਆਪ ਮੁਜੱਸਮ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ
 ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ
 ਤਰਜਮਾਨੀ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵਧੀਆ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਵਧੀਆ ਕਵਿਤਾ ਉਸ
 ਵਕਤ ਬਣੇਗੀ, ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਪੌੜੀ ਤੇ ਖੜਾ ਅਧੋਗਤੀ
 ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਸ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ
 ਘਿਰਣਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਨੁਕਤੇ
 ਤੋਂ ਘਿਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਾਉਣਾ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ, ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ
 ਉਸਾਰੀ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ
 ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋ ਰਹੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਆਸਰੇ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਹਿ
 ਦੇਈਏ ਕਿ ਇਹ ਵਧੀਆ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
 ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਬਾਹੋਸ਼ ਬਰਕਰਾਰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ

ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਵਧੀਆ ਕਹਿ ਕੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਧੀਆ ਕਾਵਿ ਅਮਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਕਤ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਹੀ ਅਪਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ, ਉਸ ਦੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਘੇੜ ਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ, ਮਹਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਹੁਣ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਮਿਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ, ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਉਦੋਂ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਅਮਰ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਪਛਾਣਨਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਛੱਡਣਾ, ਹੁਣ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਵਧੇਗਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਗਹਿਰੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ 'ਮਾਣਸ ਦੀ ਜਾਤ ਸਭ ਏਕ ਹੀ ਪਹਿਚਾਨਬੋ' ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵਸਦਾ ਜਾਏਗਾ। ਜਲੰਧਰ ਲਿਖਾਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸੋਖੋਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵਾਰਸ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਬ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਮਰਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰੱਬ ਤੋਂ ਹਟ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰੋਸ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਿੱਸਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਚਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ।

ਸੋਖੋਂ ਦੇ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਇਹ ਦੂਸ਼ਨ ਨਿਰਮੂਲ ਹਨ। ਜੇ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਕਟ ਕੇ ਨਵੀਂ ਲੀਹ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕਰਦਾ ਕੀ ਹੈ? ਵਿਆਹ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁਦਾ ਵਰ ਦੀ ਚੋਣ ਹੈ, ਫੇਰਿਆਂ ਦੀ ਰਸਮ ਨਹੀਂ। ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਕੀ? ਵਰ ਮਾਪਿਆਂ ਚੁਣਨਾ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ ਨੇ ਆਪ? ਤੁਰੀ ਅਉਂਦੀ ਤੋਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਚੁਣਨ ਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਹੈ? ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਕੀ ਜੇ ਦਿਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਰਸਮ। ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਬ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਗਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਸਾਮੰਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਰਬ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਹੀ ਲੜ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਜੇ ਹੈ ਹੀ ਉਸ ਪੜਾ ਉਤ ਸੀ। ਹੀਰ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਬਗੜੇ ਦੇ ਸੀਨ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਰਬ ਦੀ ਮੋਹਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਰਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਹੀਰ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕਰਤਵ ਨੂੰ ਹਰਾਮ ਆਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ

ਥਾਜ਼ੀ ਰਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਹੀਰ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਹਰਾਮ । ਝੰਡਾ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਰਬ ਦਾ ਹੀ ਹੈ । ਰਬ ਦੀ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਕੈਰਿਲਾ (Kerala) ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਤਕੜਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਾ ਲੈਣੀ ਹੈ ।

ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੀ ਗਲ । ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣਾ ਕੋਈ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਗਲ ਨਹੀਂ । ਆਰਥਕ ਸਮਾਜਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਾਂਗ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਹਾਲਾਤ ਪੱਕਦੇ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਕਿਥੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ? ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਹੈ ? ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਤਜਰਬੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਸੌੜਾ ਹੈ ।

ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਗਲ ਕਹਿ ਦੇਣੀ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸੋਧਾਂ ਦੀ ਫਰੀਦ ਤੇ ਕੀਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਤਖ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਹੀ ਗਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁਲ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਸੋਧਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਗੁਨਾਹ ਹੈ ।

ਹੁਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਤਰੱਕੀ ਵਾਸਤੇ ਕੀ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਬਾਬਤ ਵੀ ਚੰਦ ਲਫਜ਼ ਬੋਲੋਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ । ਸਾਹਿਤ ਅੰਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਹੈ । ਉਹ ਵੀ ਹਵਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਜੀਓਂ ਸਕਦੇ । ਪੇਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਲ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਕਤ ਦਿਤਿਆ ਹੀ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਐਸੀ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਬਣੇ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਲਾਭਦਾਇਕ ਬਾਇਜ਼ਤ ਕਿਸਬ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਤੌਰ ਨਾਰਮਲ ਕਿਸਬ ਦੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਦੇਣ, ਇਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਘਾਲ ਘਾਲਣ । ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣੀ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਉਸਾਰੀ ਹੋਰ ਥਾਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਾਇੰਸ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਬਿਉਪਾਰ ਵਾਂਗ ਚੋਟੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿਚ ਸਕੇ । ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕਿਸਬ ਬਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਡਿਗਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ, ਪੁਰਾਣਾ ਉਸਤਾਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਵਾਲਾ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨਕੂਲ ਨਹੀਂ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ।

≡ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਹਿਤ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ । ਜਮਹੂਰੀਅਤ

ਦੇ ਜੁਗ ਵਿਚ ਜੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ
 ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਚਰ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਦੀ ਵੀ ਚੇਤਕ ਹੋਵੇ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਹ
 ਨਿਆਮਤ ਵੀ ਉਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ । ਵਿਦਿਆ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ
 ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਵਲ ਕਦਮ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਤਾਲੀਮ
 ਦੇਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹਟਦਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਾਦਰੀ
 ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਤਾਲੀਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਦਿਆ
 ਦਾ ਮਿਆਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵਧੇ । ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚਾ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ
 ਜਿਸ ਤਕ ਰੂਸੀ ਬੱਚਾ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੱਚਾ ਲੰਡਨ ਮੈਟਰਕ ਵਾਸਤੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ । ਕੀ
 ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਜਾਂ ਮਿਡਲ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿਚ
 ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ ਤੇ ਨਾਟਕ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਇਕ ਇਕ ਅਧੀ ਅਧੀ
 ਕਿਤਾਬ ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ । ਜਦੋਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਮਹਿਕਮੇ ਤੇ ਮਾਹਿਰਾਂ
 ਦਾ ਖਿਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਤਕ ਲਿਬਰਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ
 ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਕਸਬਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਅਤੇ ਐਡਵਾਨਸਡ ਕੌਰਸਾਂ
 ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਜਾਇਆ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਕੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਮਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਓਂਤਿਆ
 ਜਾਏ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ
 ਉਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ । ਜੇ ਹੋਰ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਬਚੇ, ਤੇ ਇਸ
 ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੈਟਰਨ ਦੇ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬਚੇ ਕਰ
 ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਾਲੇ ਬਚੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ । ਸਵਾਲ
 ਚੰਗੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਉਸਤਾਦ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੈ । ਅਤੇ ਜਦੋਂ
 ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਮਿਡਲ ਤੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬਚੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਚਰਚਾ
 ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਾਪੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਲ ਕੰਨ ਖੜੇ ਕਰਨ ।
 ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਤਨੀ
 ਵਸੋਂ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਬਚੇ ਇਤਨਾ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨਗੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ
 ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਡੰਗ ਕਿਉਂ ਨਾ ਟਪਾ ਸਕੇ । ਜਦੋਂ
 ਮੰਗ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਮੋਹਨਤ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਪਰ ਕਈਆਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਦਸਦਾ
 ਹੈ ਕਿ ਛਪਾਈ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ
 ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ । ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਮਨੋਰਥ ਵਿਕਦੇ ਹੋਣ ਲੇਖਕ ਉਹ ਹੀ
 ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ
 ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪੁਗਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਨਾ ਨਿਰਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਿਆਸਤ-ਦਾਨਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜਿਸ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾਬ ਬਲੇ, ਉਹ ਦੀਵੇ ਵਿਚ ਤੇਲ ਕਾਹਨੂੰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਚਲਾਵੀਂ ਕਿਰਤ ਵਿਕੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪਾਇ ਦੀ ਕਦੋਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿੱਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰੀ ਕਰੀਏ। ਬਾਕੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਅਸੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਲਿਆਈਏ, ਪਰ ਅਨੁਵਾਦ ਤਕ ਉਭੀਕਣ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਤਬਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦੇ ਹੋਏ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਬਾ ਦਬ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤਾਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪਾਠਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੁੰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਖੂਹ ਦੇ ਭਭੂ ਨਾ ਬਣ ਜਾਣ। ਇਨਸਾਨੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਸ਼ਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਘੋਖਣਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਐਮ. ਏ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪਰਚਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਪਰਚਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੁਹਜ ਵਿਗਿਆਨ (Aesthetics) ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਚੰਗੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਵੀ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ ਨਹੀਂ ਤੇ ਲਿਖਾਈ ਜਾਵੇ। ਅਤੇ ਐਮ.ਏ. ਵਿਚ ਟੋਲਸਟਾਏ, ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ, ਐਫ.ਏ., ਬੀ.ਏ. ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਐਮ.ਏ. ਵਿਚ ਬਸ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਵਾਦ ਨਾ ਉਤਰ ਜਾਏ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਰੂਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਰੁਕੇਗੀ ਨਹੀਂ, ਅਮੀਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਆਸਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਾਲਿਆਂ ਮਾਰਕਸੀ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਐਫ.ਏ. ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤਕ

ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਪਾਇ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪਾਂ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਅਪਣਾ ਹਥ ਵਿਖਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ, ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਬਾਈ ਮੰਜੀਆਂ, ਮੁਖ ਬੰਦੀਆਂ, ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਪਿਆਜ਼ੀ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਗਣ ਲਗਣ ਵਿਚ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਸਫ ਨਹੀਂ ਵਲ੍ਹੋਟੀ ਜਾਏਗੀ। ਚਾਹੀਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਡਮੀ, ਕੇਂਦਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜੀਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਸੰਸਥਾ, ਪੰਜਾਂ ਚਹੂੰ ਆਦਮੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਾਏ, ਉਹ ਸਾਲਾਨਾ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇ, ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਛਪਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਵੇ ਤਾਕਿ ਉਸਦੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਣ ਅਤੇ ਇਜਲਾਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਬਹਿਸ ਪੰਜਾਬੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਵੇ ਤਾਕਿ ਆਲੋਚਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੇ ਪਾਠਕ—ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਤਾਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਿਆਸਤ ਵਾਂਗ ਘੁੰਡ ਲਾਹ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਆਵੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਥੀਂ ਤੁਲੇ, ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ, ਲਿਹਾਜ਼ ਪਿਆਜ਼ੀ ਖਤਮ ਹੋਵੇ ਜੋ ਵਸੇ ਸੋ ਪਾਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪਿਆਰੀ ਬਨਾਉਣ ਦਾ। ਗੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਂ ਲਾਹੁਣ ਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਵਾਂਗ ਸਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਰਾਹ ਪਾ ਦੇਣ। ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਪੇਚਾਦਗੀ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਬਤ ਬੱਸਾਂ, ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰੁਕ ਮੁਤਾਬਕ ਮੜ੍ਹ ਉਖੇੜਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸਾਰਥਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਬਹਿਸ ਮੁਬਹਿਸੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਨ। ਕਿਉਂ ਨਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਬਹਾ ਕੇ ਗਲਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਨਾ ਕਰਨ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਸਤੂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਨਾਉਣ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਅਮੁਕ ਭੁਖ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਭੁਖ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਭੁਖ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਢਿਡ ਭਰਨ ਦੀ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਵਾਦ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੁਣ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਖਤਰਾ ਹੈ ਕਿ ਸਸਤੀਆਂ ਬਜ਼ਾਰੀ ਮੌਸਮੀ, ਦਿਮਾਗੀ ਬਹਿਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਠਕ ਦਬਾ ਦਬ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੀ ਜਾਣ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਭੁਖ ਦਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਨਾ ਉਠਾਉਣ। ਜ਼ਰਦੇ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਣੀਆਂ ਦੀ ਪਿਛ ਨਾ ਪਿਆਈ ਜਾਣ। ਇਸ ਬਾਬਤ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਬਾਬਤ ਬਜ਼ਿਦ ਤੇ ਨੁਕਸੀ ਰਹਿਣ। ਹੌਸਲਾ-ਅਫਜ਼ਾਈ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ। ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਨਾ ਪੈਣ ਕਿ ਹੁਣ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਾਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਮੇਚ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਹੁਣ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌੜੀ ਹੈ, ਹਮਾਕਤ ਹੈ। ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਾਂਗ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬੇਇਨਤਹਾ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਵਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਹੈ। ਕੌਣ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਰਚਲਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਖੁਸ਼ਕ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੇਚ ਉਸਰਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ, ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੋਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਸਮਰਥਾ ਕਦੇ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਰਬ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾ ਲਾਵੇ? ਬੋਲੀ ਉਸਾਰਦੇ ਕੌਣ ਹਨ? ਉਸਰਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਧਿਰ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਸਵਾਧਾਨ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਯਾਸ਼ੀਆਂ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਤਸ਼ਖੀਸ ਸਹੀ ਕਰਨ। ਕਸੂਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੰਮਚੋਰੀ, ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਲੋੜ ਠੋਕ ਵਜਾ ਕੇ ਲੁਬਾਣੇ ਵਾਂਗ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਤਕੜੀ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੀ ਹੈ। ਬਾਈ ਮੰਜੀਆਂ ਪਤਰਾ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਕੋਈ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਪਹੁੰਚੂ।

ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੌੜ ਤੇ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਂ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਹਾਣੀ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਂ ਦੇ ਦਵਾਲਿਉਂ ਗੈਸੀ ਤੇ ਹਵਾਈ ਹੋਣ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪਾੜਨਾਂ ਪਵੇਗਾ, ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪੰਡਤਾਈ ਦੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਲਾਹੁਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬਹਿਣਾਂ ਪਵੇਗਾ। ਲੋਕ ਗਏ ਗੁਜ਼ਰੇ ਨਹੀਂ। ਬੰਦਾ ਕੁਬੰਦਾ ਪਛਾਨਣ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਪਰਾਇ ਦੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਮੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਸ ਦੀ ਹੀਰ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜ ਕੋਰ ਨੂੰ, ਬਾਵਸੂਦ

ਰੂਹਾਨੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਹੜੇ ਨਹੀਂ ਵੜਨ ਦਿਤਾ ।

ਰਿਵਾਜ ਪੈਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਵੇ, ਨਾਲ ਕਲਚਰਲ ਮੌਜ ਮੇਲਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਇਹ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਰੋਸ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਠਾਠ ਬਬਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ । ਨਾਟਕ ਤੇ ਭੰਗੜੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਦੀ ਮੋਹਨਤ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਦੀ ਕੰਮਜ਼ੋਰੀ ਪੂਰਾ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਬਬਣ ਦੇਂਦੀ । ਪਰ ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਗਲ ਚੁਕ ਲਈ ਤਾਂ ਇਸ ਮੌਜ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮੰਡਾਵਨਾਂ ਹਨ ।

ਪਰ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਹਥੀਂ ਛਾਵਾਂ ਕਰ ਲੈਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਲਾਈਂ ਲੈਣ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲੋੜ ਬਣਾ ਲੈਣ, ਚਲਾਵਾਂ ਕੰਮ ਰੱਦਣ ਦੀ ਵਾਦੀ ਪਾ ਲੈਣ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਪੇੜ ਦੇਣ, ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਰੋਂਸ ਵੀ ਪਾ ਲੈਣ । ਇਹ ਸਭ ਗਲਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਐਸੀ ਮਦਦ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ । ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਕੰਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣੀਆਂ ਅਵੱਸ਼ ਹਨ । ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੀ ਚੁੰਕਿ ਮਾਨਵ-ਵਾਦੀ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤਾਰਨੀ ਹੈ । ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬਬਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਧਰੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਮਨੁਖ ਦੀ ਹਸਤੀ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਸਭ ਬਗੜੇ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਨਜਿਠੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਹਲਕੇ ਨੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਹਯਾਤੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਭ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਹਲ ਅਮਨ ਤੇ 'ਮਾਣਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭ ਏਕ ਹੀ ਪਹਿਚਾਨਬੋ' ਵਿਚ ਹੈ (Peace on earth and good will to men) ਸਭ ਮਾਨਵਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੋੜ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ

ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਪੁੰਗਰਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ-ਸੰਪਰਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਸ ਦੀ ਗਲ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਪਰਕ ਜਤਨ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋੜ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਜਾਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਪਰਕ ਨੂੰ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ, ਲਿਪੀ, ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਲਿਪੀ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋੜ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਲਟ-ਪਟ ਪੈਂਫੀ ਨ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਫਰ ਦੀ ਚੂਰੀ ਤੇ ਨ ਪਾਲਿਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਰੂਪੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਉਭਾਰੀ ਲੈਣ ਦੀ ਖੁਲ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਾਲੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਜ, ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੋੜਾ ਬਹੁਤ ਮੇਲ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਆ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਬਣਤਰ-ਵੰਗ ਆਏ ਹਨ। ਨਵੇਂ

ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਨਵੇਂ ਭਾਵ ਆਏ ਹਨ ਪਰ ਬੇਮੁਹਾਰੇ । ਕਿਉਂਜੋ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ । ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੁਝ ਹਦ ਤੀਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ । ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਚਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਨਵੀਂ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਥ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਪਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮਿਤੀ ਬਣਾਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਚਲਾਵਣ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਖਰ-ਜੋੜਾਂ, ਸ਼ਬਦ-ਘਾੜਤ ਤੇ ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਅਨੁਰ ਮਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਿਤੀ ਇਸ ਅਨੁਰ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦਾ ਅਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇ ।

ਇਸ ਬੇਮੁਹਾਰੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅਨੁਰ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਬੜੇ ਉਪਦਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ । 'ਖਾਲਸ' 'ਨਖਾਲਸ' ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ । 'ਇਲਾਜ' 'ਬਹਾਨਾ' ਬਣ ਗਇਆ ਹੈ ਤੇ 'ਆਰਾਮ' ਨੂੰ 'ਅਰਮਾਨ' । ਬਲਕਿ ਦਾ ਨਵਾਂ ਅਰਥ 'ਕਲ' ਹੈ । 'ਅਦਰਕ' 'ਅਦਕਰ' ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ 'ਅਬਰਕ' 'ਅਬਕਰ' । 'ਭਵਿਖ' ਨੂੰ 'ਭਵਿਖਤ' ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਬੇਮੁਹਾਰੀ ਰੁਚੀ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਰੁਖਾ ਤੇ ਖਰੂਵਾ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ 'ਅਲਾਜ', 'ਆਤਸ਼', 'ਆਸ਼ਕ', 'ਆਦਲ', 'ਅੰਜਨੀਅਰ', 'ਅਠਾਰਕੀ', 'ਅਸ਼ਨਾਨ', 'ਅਕਾਗਰ', 'ਅਕਾਂਤਾ', 'ਰਸਾਲਾ', (ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ) 'ਕਤਾਬ', 'ਅਫਾਕਾ', 'ਅਮਾਮ' ਆਦਿਕ ।

ਇਸ ਬੇਮੁਹਾਰੀ ਰੁਚੀ, ਜਿਸ ਦਾ 'ਸਿਆਰੀ' ਨਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਪਠਾਣੀ ਵੈਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਜਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ । ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਘਾੜ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼', 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ', 'ਬੌਧਿਕ', 'ਭੌਤਿਕ', 'ਆਤਮਕ' ਆਦਿਕ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਅੰਬਰਸਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਕਮਲੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਅਗੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿਓ । ਲਤੀਫਿਆ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਹਲ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਰੁਚੀ ਵੀ ਹੈ । ਉਹ ਸੰਤ

ਭਾਖਾ ਦੀ ਵੀ ਅਨੁਵਾਹ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਮਨੁਖ, ਪੁਰਖ, ਭਵਿਖ, ਪੁਰਖੋਤਮ ਭਾਖਾ ਵਿਖੇ ਬਿਖ-ਰਿਖੀ, ਆਦਿਕ ਸ਼ਬਦ ਸੰਤ ਭਾਖਾ ਦੀ ਘੜਤ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਜਗ, ਜੋਗ, ਜੋਗੀ, ਜੋਗੜਾ, ਜਥਾ, ਜਤਨ, ਅਜਕਲ ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੁਧ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਅਨੁੀ ਵਾਹ ਨਕਲ ਕਰਨੀ । ਭਿਫਿਆ, ਪੰਛੀ, ਰਫਿਆ, ਫਿਣ, ਸੂਫਮ ਆਦਿਕ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸੋਭਦੇ ਹਨ ਸਾਡੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਹੁਣ ਸਰਮ 'ਪਰੀਸਰਮ', 'ਤਰਿਸਣ', 'ਰੋਸਨ', 'ਸਾਸਤਰ', 'ਸ਼ੁਣੀ', 'ਸੋਭਾ', ਇਸਨਾਨ ਆਦਿਕ ਸ਼ਬਦ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿਚੂ ਰੁਚੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਢੁਕਵੀਂ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ-ਸਮਿਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਘੜਤ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕੰਮ ਵੀ ਰਖਾਂਗਾ । ਉਰਦੂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ 'ਜ਼' 'ਗ਼' 'ਖ਼' ਤੇ 'ਫ਼' ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ । ਨਵੀਆਂ ਪੁੰਗਰਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮਿਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਾਲ ਬੋਧ ਵਿਚ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ੁਣੀ ਲਈ ਨਿਯਤ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਗਈ । 'ਜਮੀਨ' ਸ਼ਬਦ ਅਠਵਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਚਾਰ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ 'ਬਾਗ਼' ਸ਼ਬਦ ਇਕੋ ਹੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰੀ । ਬਸ 'ਖ਼' ਤੇ 'ਫ਼' ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਗਇਆ । ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੇਂਟੂਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਨੇ ਤਾਂ ਅਪਣਾ ਲਇਆ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਨਹੀਂ । ਅਸੀਂ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਅਪਣਾ ਲਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੋਲ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ । ਇਹ ਆਤਮ ਵਿਰੋਧ ਸਾਡੀ ਵਿਚਾਰੀ ਹੀਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ।

ਸਾਡੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ (College) ਕਾਲਜ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ, (Pen) ਪੈਨ ਹੋ ਗਇਆ, ਹੇਡ (Cheque) ਚੈਕ ਬਣ ਗਇਆ । ਕੀ ਮਖੌਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਸੀਂ ਅਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋੜੇ (~) ਤੋਂ ਕਨੌੜਾ (~) ਬਣਾਇਆ ਗਇਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਲਾਂ (~) ਨੂੰ ਲਾਵਾਂ ( ) ਬਣਾਇਆ

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਾਜ਼ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵਿਅੰਜਨ 'ਖ' 'ਫ' 'ਜ਼' 'ਗ਼' ਅਪਣਾ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੇ ਕਾਢ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਿਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅੰਗ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਹੈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਡੋਗਰੀ ਤੇ ਸਿੰਧੀ ਨੇ ਵੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਅਪਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਜਾਂ ਡੈ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਗਾਰਗੀ, ਨੰਦਾ ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੂਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਏਕਾਂਗੀ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਕਰਾ ਲਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਉਪਦਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਾਡੀ ਤੁਛ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਤੀਜੀ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਪਟਿਆਲਾ
ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਇਆ)।

ਸੂਚਨਾ

ਸਾਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਵਲੋਂ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੰਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁੱਛਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋੜਵੰਦ ਸੱਜਨ ਅਕਾਡਮੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਲਿਖਣ। ਕੀਮਤ ਇਕ ਕਾਪੀ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਚਾਰ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ।

ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ:

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ
ਪਪਪ ਐਲ., ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪਰਕਾਸ਼ਨਾਂ

੧. ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ--ਕਿਰਤ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪਟਿਆਲਾ। ਸਾਈਜ਼ $\frac{20 \times 30}{96}$; ਪੰਨੇ : ੨੨੬; ਮੁਲ ੨)। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨਿਆ ਹੈ।

੨. ਸੱਸੀ-ਹਾਸਮ-ਸੰਪਾਦਕ : ਪ੍ਰੋ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, ਐਡੀਟਰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਜਲੰਧਰ। ਸਾਈਜ਼ $\frac{95 \times 22}{4}$; ਪੰਨੇ ੬੨੦ ਲਗ ਭਗ; ਮੁਲ : ੭।)। ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਕੋਈ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੈਂਚੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਸਹੀ ਮਤਨ ਨਿਯਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

੩. ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ-ਅਨੁਵਾਦਕ : ਸ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਅਸ਼ੋਕ'। ਸਾਈਜ਼ $\frac{20 \times 30}{96}$; ਮੁਲ : ੧।)। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਇਕ ਪਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ।

੪. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਕਿਰਤ ਸ੍ਰੀ ਵਿ. ਡਾ. ਅਰੁਣ। ਸਾਈਜ਼: $\frac{95 \times 22}{4}$; ਪੰਨੇ : ੨੮੮; ਮੁਲ : ੪।=)। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

੫. ਅੱਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ--ਬਾਲ ਸਾਹਿੱਤ ਲੜੀ ਵਿੱਚ (ਛਪ ਰਹੀ ਹੈ) ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਬੜੇ ਦਿਲ ਖਿਚਵੇਂ ਢੰਗ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਕਫੀ ਭਰਪੂਰ ਸਚਿੱਤਰ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

ਭੇਜਣ ਲਈ ਲਿਖੋ—

ਜਨਰਲ ਸਕੱਤ੍ਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ

੫੫੫ ਐਲ., ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਪਿਛਲੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਲੇਖ

ਨੰ:	ਲੇਖ	ਲਿਖਾਰੀ	ਅੰਕ
੧.	ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਭਾਖਾਈ ਸੰਬੰਧ	ਸ੍ਰੀ ਵਿਦਿਆ ਭਾਸਕਰ 'ਅਰੁਣ' ਐਮ. ਏ.	ਜੂਨ, ੫੫
੨.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ	ਪ੍ਰੋ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ	,,
੩.	ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ	ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ	,,
੪.	ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਚਕ ਸੁਖਾਂਤ	ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੋਖੋਂ	ਸਤੰਬਰ, ੫੫
੫.	ਡਾ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਇਕ ਨਜ਼ਰ	ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ	,,
੬.	'ਸੰਗਮ' (ਸਾਹਿੱਤਕ ਪੜਚੋਲ)	ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	,,
੭.	'ਨਾਰਕੀ' ,,	ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	,,
੮.	ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ	ਪ੍ਰੋ. ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਹੋਲ	ਜਨਵਰੀ, ੫੬
੯.	ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ	ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ	,,
੧੦.	ਕਲਾਕਾਰ	ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	,,
੧੧.	ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ	ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ	,,
੧੨.	ਗੁਰਮੁਖੀ ਛਾਪੇ ਦਾ ਜਨਮ	ਪ੍ਰੋ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੫੬	
੧੩.	ਆਜੜੀ ਗੀਤ	ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ	,,
੧੪.	ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਗੁਣ	ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	,,
੧੫.	ਸੈਲ ਪੱਥਰ	ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	ਅਕਤੂਬਰ, ੫੭
੧੬.	ਕਲਾਕਾਰ ਬਾਰੇ	ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੋਖੋਂ	,,
੧੭.	ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ	ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ	,,
੧੮.	ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ	ਪ੍ਰੋ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਜਨਵਰੀ, ੫੭
੧੯.	ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੰਦਾ	ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	,,
੨੦.	ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਖਰ ਸੋਝ	ਪ੍ਰੋ. ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ	,,
੨੧.	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਸਥਾਨ	ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ	ਅਪ੍ਰੈਲ, ੫੭

ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ

੧. ਚੰਦਾ :—‘ਆਲੋਚਨਾ’ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਪਰਚੇ ਲਈ ਇਕ ਰੁਪਿਆ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਸਵਾ ਰੁਪਿਆ) ਤੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਚੰਦ ਪਰਚਿਆਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪੰਜ ਰੁਪਏ) ਪੇਸ਼ਗੀ ਆਉਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ‘ਆਲੋਚਨਾ’ ਵੀ. ਪੀ. ਪੀ. ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ।
੨. ‘ਆਲੋਚਨਾ’ ਤ੍ਰੈ-ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਹੈ ਤੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪਰਚੇ ੧੫ ਜਨਵਰੀ, ੧੫ ਅਪਰੈਲ, ੧੫ ਜੁਲਾਈ ਤੇ ੧੫ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਕੇ, ਡਾਕ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਸਭ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਆਲੋਚਨਾ’ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ-ਜਨ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਨ।
੩. ‘ਆਲੋਚਨਾ’ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਖੋਜ ਤੇ ਪੜਚੋਲ ਦੇ ਲੇਖ ਹੀ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵੀਊ।
੪. ਰੀਵੀਊ ਲਈ ਆਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਪੜਚੋਲ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ (ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ) ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਇਸ ਭਾਂਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ-ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਸੁਝਾਓ ਮਿਲ ਸਕਣ। ਦੂਜੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਰਸਮੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤੀਜੀ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ‘ਜਾਣ-ਪਛਾਣ।’
੫. ‘ਆਲੋਚਨਾ’ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਰ ਲੇਖ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ੧੦ ਰੁਪਏ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸਦੇ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਾਪੀਆਂ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
੬. ‘ਆਲੋਚਨਾ’ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਅੰਕ ਲਈ ਲੇਖ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
੭. ਨਾ-ਪਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
੮. ਹਰ ਲੇਖ ਸਾਫ਼, ਸੁੱਧ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਦ-ਸ਼ੋੜ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
੯. ਏਜੰਸੀ ੨੫% ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਏਜੰਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉਤਨਿਆਂ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪੇਸ਼ਗੀ ਭੇਜਣ। ਡਾਕ ਖਰਚ ਅਸੀਂ ਦਿਆਂਗੇ।
੧੦. ‘ਆਲੋਚਨਾ’ ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਖ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।